

SPIS EDVARDA STRAHLA O UMETNOSTNIH RAZMERAH
NA KRANJSKEM

Uvod

Starejši Ločani se še spominjajo nekdanjih lastnikov starološkega gradu, predvsem njegovega zadnjega gospodarja Karla viteza Strahla — ali kot so mu Ločani rekli Štol. Z mnogimi preizkušnjami je prepleteno življenje te družine, z žalostjo in odpovedjo, pa tudi z možato odločnostjo in poštenostjo, ki jo izpoveduje tudi njihovo geslo »Ostani zvest sam sebi«. Svojemu imenu so dodali okrasek »plemeniti«, toda več kot ta naslov je veljalo njihovo res plemenito srce, ki je znalo biti do bolečine zvesto družini, deželi in prijateljskim ljudem. Njihov rod je bil nemški. Prvi Strahl, ki se je naselil v starološkem gradu, je izhajal iz thürinške patricijske meščanske družine: stotnik 10. lovskega bataljona Friderik Anselm Strahl, ki se je poročil s Terezijo Justino Demšar ter se leta 1817 po upokojitvi preselil v Škofjo Loko, kjer je že štiri leta pozneje (1821) umrl. Zapustil je hčerko Henrieto in sina Antona Edvarda Jožefa, rojenega 28. aprila 1817 v Novem mestu, kjer je oče služboval. Ko je bilo Edvardu — tako se je sam podpisoval — 12 let, je izgubil še mater. Te mladostne izgube so vtisnile resnost vsemu njegovemu življenju.

Po šolanju na ljubljanski normalki je obiskoval v Ljubljani gimnazijo do leta 1833, nato se je vpisal na pravno fakulteto na Dunaju. Leta 1839 je že vstopil v službo pri deželnem sodišču v Ljubljani, napravil leto pozneje v Celovcu avskultantski izpit in 1844 sodni izpit. Ker pa se je 1844 v Ljubljani poročil s Cecilijo, hčerko Karla pl. Pettenegga, takratnega predsednika deželnega sodišča, je moral zamenjati službeno okrožje ter je 1845 nastopil službo pri deželnem sodišču v Gorici, toda še naprej je ostal neplačan avskultant, dokler ni postal 1850 predstojnik okrajnega sodišča v Trebnjem. Leta 1854 je bil premeščen v Ljubljano za svetnika deželnega sodišča. V juridičnih krogih je užival velik ugled in tudi politično je bil zelo aktiven. Vendar ga je leta 1868 bolezen prisilila, da je stopil v stalni pokoj.

Tudi pri Edvardu Strahlu je posegla smrt zgodaj v družinsko srečo. Žena Cecilija je umrla že 1855 in zapustila komaj pet let starega sina edinca, Karla. Ta se je kot zadnji svojega rodu rodil 12. septembra 1850 med očetovim službovanjem v Trebnjem. Leta 1849 je odkupil Edvard od sestre Henriete, poročene z Jožefom Schiwitzhofnom, njen delež starološkega posestva ter postal tako njegov edini lastnik. Umrl je v Stari Loki 26. septembra 1884, star 67 let, ter bil pokopan poleg svoje soproge v Ljubljani pri Sv. Krištofu.

Po vsem tem bi lahko rekli, da je bil Edvard Strahl le eden v množici c. kr. uradnikov, vzoren jurist in v službi prizadeven, toda posebne hvale bi najbrž ne bil deležen, tembolj, ker je pripadal politično nemški ustavni stranki. Od 1861 do 1866 je bil tudi deželni poslanec iz veleposestniške kurije ter je v deželnem zboru nastopal proti slovenskim nacionalno političnim interesom. Vendar je sam zapisal tudi tole: »Tako zelo nadarjenemu slovenskemu ljudstvu, prav tako razumljivi kot upravičeni simpatiji do dežele, ki krije grobove naših očetov in varuje dom, kjer je stala naša zibelka, jeziku ljudstva, ki nam je bil od mladih nog drag in nam je s čudovitimi Prešernovimi pesnitvami postal skoraj svetinja — vsemu temu naš boj ni veljal in ne velja...« Zaradi njegove kulturne dejavnosti pa se ga moramo tudi Slovenci spominjati z dolžnim priznanjem. Kot pesniško nadarjen je odlično prevedel več Prešernovih pesmi in že s tem pokazal, da nam v jedru ni bil nenaklonjen. Po stricu Francu Ksav. Demšarju je podedoval v starološkem gradu lepo vrsto slik,

ki so bile že od nekdanj v gradu ali jih je stric še dokupil. Razen tega je bila soproga Cecilija nadarjena amaterska slikarica, kar je podedovala že od svojih staršev. Vse to je Edvarda Strahla približalo likovni umetnosti ter ga spodbudilo, da je začel starološko zbirko umetnin in starin množiti z novimi nakupi. Pri tem mu je — seveda dovolj sebično — pomagal znani italijanski prekupčevalec z umetninami Alessandro Volpi, od katerega je kupil okoli 30 slik, predvsem del tujih mojstrov, ki niso vedno zanesljivo atribuirani. Posebne zasluge za zbirko pa ima zvesta Strahlova gospodinja Nepomucena Strupi, doma iz Kranja in sorodnica slikarjev Goetzlov, ki je po svojih zvezah pridobila lepo število starin in umetnin, nabranih po Gorenjskem pri zasebnikih, na cerkvenih podstrešjih, v zakristijah in župniščih. Pri tem nabiranju je pomagal tudi že Edvardov sin Karel, ki je po očetovi smrti s starološko posestjo vred prevzel v gradu zbrane umetnostne zaklade ter jih skrbno varoval do svoje smrti 24. decembra 1929, plemenito zavzet, da bi se te dragotine ohranile deželi; zato je poskrbel tudi z modrim testamentom. Ta zbirka je bila očetu in sinu edino resnično razvedrilo in tolažba, z njo pa sta se oba zapisala med zaslužne može dežele in Loke posebej. Nista namreč zbirala iz dobičkaželjnosti, ampak v resnični skrbi, da bi umetnine rešila razpada ter jih ohranila kranjski deželi. Tako sta prenekatero umetnino obvarovala uničenja ali jo rešila pred pohlepniimi prekupčevalci, s katerimi je toliko naših dragotin za vedno odšlo neznano kam v tujino. In ta zbirka je še zdaj eden temeljnih kamnov Narodnega muzeja in

Edvard vitez pl. Strahl
(1817—1884)

Narodne galerije, čeprav je škoda, da se ni ohranila na prvotnem mestu in v nekdanji postavitvi v starološkem gradu.

Edvard Strahl sam najbrž ni hodil po deželi in, kakor vse kaže, tudi naših umetnostnih spomenikov ni poznal z lastnimi očmi. Svojo umetnostno razgledanost je zajemal predvsem iz literature, to pa je zasledoval dokaj skrbno ter si izpisoval podatke o kranjski kulturni in umetnostni preteklosti in kranjski umetnostni posesti. Intenzivno sožitje z umetninami, ki jih je hranil, mu je izbistrilo okus, sililo pa mu je v roke tudi pero, da bi zajel svojo vednost in spoznanja o naši umetnostni preteklosti tudi literarno.

Leta 1884, malo pred Edvardovo smrtjo, so izšli v *Laibacher Zeitung* (št. 178 z dne 5. jan., št. 179 dne 12. jan., št. 180 dne 19. jan., št. 182 dne 2. febr., št. 183 dne 9. febr., št. 186 dne 1. marca, št. 187 dne 8. marca, št. 188 dne 15. marca, št. 189 dne 22. marca) kot podlistki znani »Kunstzustände Krains in den vorigen Jahrhunderten«, še isto leto pa jih je izdal z dopolnilnim naslovom »Eine kulturhistorische Studie von Eduard Ritt. v. Strahl« kot posebno brošuro v lastni založbi v Gradcu.

Ta študija je v naši umetnostnozgodovinski literaturi dovolj pomembna, ker je eden prvih poskusov pregleda naše umetnostne preteklosti, čeprav se omejuje le na kranjsko deželo. Delce je nastalo ob študijskem delu, povezanem s starološko zbirko ter seveda ni plod zgolj Strahlovega truda; pisatelj se je oprl na precej revno do tedaj dostopno zgodovinsko literaturo ter v njej raztresene podatke mozaično povezal. Kot vire navaja Dimitzevo »Geschichte Krains«, »Mittheilungen des historischen Vereins für Krain« (kjer so bili glavni avtorji Dimitz, Hitzinger, Radics, Jellouschek, Costa), Erbergovo arhivsko zapuščino v Deželnem muzeju, Müllerjev »Künstlerlexikon« in Dzimskijev spis »Laibach und seine Umgebungen« (1860). K temu moramo dodati še Pohlino »Bibliotheca Carnioliae« (poznal jo je najbrž v Dimitzevi izdaji iz leta 1862), »Mittheilungen des Musealvereins für Krain« ter Hoffove »Gemälde von Krain«.

Vse kaže, da je začel Strahl z zbiranjem gradiva in s prvimi koncepti že okoli 1864 in da je delo v glavnem zaključil že pred 1880; pred objavo ga je najbrž samo še primerno redigiral, ni pa ga bistveno dopolnjeval. Leta 1880 je namreč objavil v »Letopisu Matice slovenske za leto 1880« P. Radič (Radics) svoj precej obsežen sestavek »Umételjnost in umételjna obrtnost Slovencev«, ki je zajel precej več gradiva in podatkov o slovenski umetnosti. Če bi Strahl, ki je slovensčino dobro obvladal, pisal svojo »Kunstzustände« res šele v prvih osemdesetih letih, bi Radičev spis gotovo temeljiteje upošteval, saj sta si obe deli po konceptu zelo podobni, le da je Radič bolj poudaril nacionalni moment.

V Strahlovi rokopisni zapuščini je našel prof. J. Polec del rokopisa, obsegajoč 25 strani velike osmerke, ki se ujema z graško izdajo, sega pa do drugega odstavka na 16. strani. Naslov je »Zur Kunstgeschichte Krains, Eine culturhistorische Studie mit besonderer Rücksichtnahme auf die im Schlosse zu Altenlack befindlichen Sammlungen von Eduard Ritter von Strahl . 1884«. V rokopisu je spis razdeljen v odstavke in paragrafe. Prvi odstavek ima naslov »Allgemeiner Überblick auf die Kunstzustände Krains in den früheren Jahrhunderten« in paragraf 1. sega do drugega odstavka na 7. strani, paragraf 2. pa do predzadnjega odstavka na 12. strani odtisa. — Dopolnilo naslova pove, da je pisal Strahl to delo res v osvetlitev svoje zbirke, na katero se v besedilu tudi večkrat sklicuje.

Strahlov pregled razpada v dva večja dela. V prvem podaja razdrobljeno gradivo, ki ga je napaberkoval po literaturi, v drugem pa ocenjuje najvidnejše kranjske slikarje 18. in 19. stoletja. V jedru je Strahl otrok svojega časa: pri srcu mu je čast dežele, kakor že dve stoletji poprej Valvasorju, in celo v naslovu je poudaril ne samo umetnostni, ampak kulturnozgodovinski značaj svojega delca. Prav tako je storil tudi njegov znanec Radič ob naslovu svoje »Umetelnosti«. Ob spomenike likovne umetnosti in imena likovnih umetnikov družii podatke o umetni obrti in celo o glasbi. Pri tem naštevanju ni estetsko kritičen in slogovne pojme porablja dokaj svobodno, dobro pa je zaslutil kulturnozgodovinski prelom med Severom in Italijo, ki je dozorel z barokom v 18. stoletju, medtem ko je starejši in zlasti srednjeveški čas preneglo obsodil, češ da ni rodil mnogo in pomembnejših umetnin. Kot zbiralca ga seveda mika tudi tehnična stran slikarstva, študij tehnike pa mu je odprl oči tudi za kompozicijske in izrazne kvalitete mojstrov, katerih slike je hranil. Zato so Strahlove karakteristike slikarjev 18. in posebno še 19. stoletja kar srečne in večkrat še danes aktualne. Po tej strani je celo presegel Radičevo študijo.

Strahlov spis spada danes med inkunabule naše umetnostnozgodovinske literature in kljub nekaterim spodrsrljajem ohranja vrednost zgodovinskega vira. Toda

originalni ponatis je danes že zelo težko dobiti in zato se mi je zdelo prav, da v Loških razgledih objavimo njegov slovenski prevod ter se tako oddolžimo možu, ki je prav ob vznožju Lubnika zbral lepo umetnostno galerijo ter tukaj snoval svoj zgodovinski pregled — tudi Loki v čast. Prof. Janko Polec je pred leti zapisal: »Nova izdaja Strahlovih »Kunstzustände« pomnožena s še ohranjenimi sestavki o umetnostni obrti, bi bilo morda enkrat še vedno aktualno delo pietete.« Naj tej pieteti ustrežejo Loški razgledi.

Odličen pregled življenja in dela Edvarda ter Karla Strahla je objavil J. Polec v Zborniku za umetnostno zgodovino (X, Ljubljana 1930), ki je bil posvečen »Spominu Edvarda in Karla Strahla«. Tu je objavil tudi Karlove spomine in izredno dragocen katalog starološke zbirke, ki ga je sestavil v nemščini Karel Strahl. — Strahlove »Kunstzustände« je na kratko karakteriziral Rajko Ložar (Slovenska umetnostna zgodovina, ZUZ XIV, 1939, str. 24 ss).

Prevod spisa Edvarda viteza pl. Strahla

Umetnostne razmere na Kranjskem v preteklih stoletjih (Kulturnozgodovinska studija)

Kdor hoče spoznati zgodovinski razvoj umetnostnega življenja na Kranjskem in opisati stopnje njegovega poteka, bo kaj kmalu spoznal, kako skopo pritekajo izvirki, iz katerih naj bi zajemal, in kako široke so vrzeli, ki se ob tej nalogi odpirajo pred njim. Cela stoletja so zagrnjena z nepredirno tančico preteklosti ali — kar je še huje — leže v sesutinah razpada.

To velja celo za 15. in 16. stoletje, torej za tisti čas, ko se je drugod zamrlo umetnostno občutje spet prebudilo in je jutranja zarja renesanse že razlila sijaj svojih žarkov nad vsemi stvaritvami poplemenitene umetnostne smeri.

Kranjski deželi pa je bila takrat usojena drugačna naloga. Rešila jo je častno, ko je darovala kri svojih najplemenitejših sinov v nenehnem boju z dednim sovražnikom krščanstva, ki je vedno znova vdiral čez mejo in brez počitka uničeval vse, kar je mogla ustvariti kultura.(3)*

Ničemur ni bilo prizanešeno: niti svetosti cerkva in njihovemu okrasju niti miru samostanov, za katerih zidovi so sicer ob takih časovnih stiskah iskale muze pribežališča.

Temu so se pridružili še boji s celjskimi grofi in z njihovimi zavezniki, s koroškimi knezi, s soldatesko bavarskega vodja Vitovca,^{1**} nato bojni pohodi v Furlanijo in upori kmetov, ki so rušili gradove svojih zemljiških gospodov.

In kakor bi se vsem tem razdiralnim elementom pridružila še narava, so znova in znova divjali po mestih in podeželju požari, so pustošile po deželi kuga in druge uničujoče bolezni in pogosti potresi so marsikje spremenili dedne gradove deželnega plemstva v prah in razvaline.

Versko gibanje, ki se je v 16. stoletju prebudilo najprej na Nemškem, je pognalo svoje valovje tudi na Kranjsko in sprožilo verske boje, v katerih sta se pogosto obe strani na najbolj zoprni način zatekali v surovo nasilje.

Da je čas, ki so ga spremljale take strahote, moral zadušiti umetnostno življenje vseh vrst, da je porušil redke obstoječe umetnostne spomenike in da se je izgubil celo spomin na taka dela, bo lahko razumel sleherni, ki je izkusil, kako naglo in lahko v takih razmerah podivjajo nravi, ugasne dober okus in kako težko in zamudno je potem vse te sesutine (4) spet odstraniti in pripraviti tla za ploden sprejem novih klic kulturnega življenja.

* Stran v nemškem originalu — ** Pojasnilo v komentarju zadaj.

Zato se nam ne zdi prav nič čudno, da je škofovski vizitator fra Sixtus Carcanus, ki ga je poslal oglejski patriarh na Kranjsko, še leta 1621 mislil, da mora v svojem poročilu nujno priporočiti, »da naj se zlasti v podružnih cerkvah odstranijo neprimerne slikarije in stari, ničemur podobni sedeži, ki za cerkev niso dostojni«. ²

Za najstarejši spomenik grafične umetnosti na Kranjskem velja pač zdaj v c. kr. študijski knjižnici v Ljubljani shranjeni rokopis, ki ga je leta 1347 napisal kartuzijski menih Nikolaj, pozneje prior kartuzije Bistra »Augustinus de civitate Dei«; njegov natančnejši popis je najti v Mittheilungen des historischen Vereines von Krain« za leto 1862. ³ Z arabeskami in figuralnimi ornamenti, delno z zlatom in rdečo barvo malce preobloženo okrašeni naslovni list in posebno lično opremljene inicialke posameznih poglavij ter gotske majuskule jasno razkrivajo, da so znali marljivi samostanski bratje tudi že v 14. stoletju gojiti umetnost na Kranjskem.

Temu rokopisu se pridružuje v župnišču v Kranju shranjeni rokopis homilij sv. Gregorija iz leta 1410 na pergamentu s prekrasnimi inicialkami in z mnogimi lepimi naslikanimi vinjetami. Ta umetnostni spomenik (5), ki izvira iz odpravljenega kapucinskega samostana v Kranju, omenja v opombi, dodani na koncu, da je pisec tega kodeksa Jakob Catzpeck; tudi na pergamentu velike kvartne oblike pisani, v tamkajšnjem župnijskem arhivu shranjeni Misale mora biti delo iste roke. ⁴

Kronika samostana Rein iz 15. stoletja poroča, da je opat Wolfgang Schrötl, Kranjec s Kočevskega, kleče pisal in risarsko krasil neki misale, ki je še dandanes kras samostanske knjižnice. ⁵

Od slik na fresko se je iz tistega časa ohranilo le zelo malo omenjanja vrednih spomenikov, ker so medtem namesto starih sezidali od temeljev nove cerkve, spet druge pa so doživele največkrat popolnoma neprimerne in neokusne predelave, ki so oškodovala prvotno podobo, pri tem pa so stene navadno brezobzirno prebelili. Še zdaj opazimo pri podiranju starih cerkvenih zidov pogosto pod večkratnimi apnenimi plastmi tu in tam ostanke starih fresk, toda nihče se ne zmeni, da bi jih ohranil ali da bi jih strokovno sneli.

Najdlje vztrajajo še na zunanjščini nekaterih podeželskih cerkva v velikanskih dimenzijah naslikane podobe sv. Krištofa, na katerih lahko razberemo nasprotje med nenavadno telesno močjo tega svetnika in med malim otrokom Kristusom, ki sedi na njegovem levem ramenu kot ganljiv simbol duhovne premoči. (6)

Med slikami sv. Krištofa, ki sicer nekaj desetletij sem že tudi zelo po krivici zapadajo v smrt, je za kranjsko umetnostno zgodovino kot sploh najstarejši spomenik fresko slikarstva na Kranjskem vreden največje pozornosti tisti, ki ga vidimo na zunanjščini cerkve sv. Jurija pri Starem Gutenbergu (pri Trziču) in na katerem sta gotski napis »Ego sum lux mundi« in še letnica 1421 ter potemtakem izvira še iz 15. stoletja; le dve leti je starejši kot prvi v umetnostni zgodovini sploh znani lesorez, ki kaže tega svetnika upodobljenega na enak način. Da bi vsaj ta spomenik, ki je bil leta 1860 še dokaj dobro ohranjen, medtem ne padel kot žrtev apnenega beleža kakšnega zidarja! ⁶

Pri cerkvenih stavbah 15. in 16. stoletja je prevladoval na Kranjskem gotski slog. Na visokih stebrih in nošeni od kamnitih reber se bočijo v šilastih lokih cerkvene ladje. Tudi vrata in okna posnemajo ozko, v dolžino potegnjeno gotsko obliko.

To daje cerkvam resen in častitljiv videz, kajti oko in srce dviga navzgor v prostornine, ki jih zavijajo šilasti loki v mističen polmrak in se zde zato očesu še višje.

Gotika je, v naši klimi še posebno, porabljala kot gradivo brezpogojno kamen in je zato terjala veliko spretnost kamnosekov za časovno trajnost (7) stavbe pa tudi materialnih sredstev za poravnavo večjih stroškov.

Na žalost se je ohranilo do današnjih dni v prvotni podobi le malo kranjskih cerkva, sezidanih v gotskem slogu. Večino od njih so pozneje do nespoznavnosti skazili z nestilnimi dozidki delno zaradi pomanjkanja pravega stilnega občutja, delno ker ni bilo pri roki razpoložljivih stavbnih sredstev. Med redkimi cerkvami, ki so ob prenovitvah tej usodi srečno ušle in še danes lahko veljajo za spomenike 15. in 16. stoletja, naj opozorim na župno cerkev v Kranju, na leta 1497 sezidano župno cerkev v Št. Rupertu v mokronoškem okraju, na podružno cerkev sv. Luka v Praprečah v brdski župniji, na podružno cerkev Marijinega oznanjenja v Crngrobu v župniji Stara Loka⁷ in še prav posebno na dvorno cerkev sv. Petra v Dvoru pri Polhovem Gradcu. Zadnje so začeli graditi leta 1525, dela pa so trajala 36 let. S skulpturami in z grbi okrašeni portal ima napis: Gregorius Rukenstein Magister operis anno Domini 1544«. Deset kamnitnih stopnic drži od glavnih vrat navzdol v notranjost iz glavne in dveh stranskih ladij sestavljene cerkve. Stranski ladji se končujeta z obokanima lopama, v katerih stojita dva majhna gotska oltarja. Ti lopi sta poslikani s starimi, nekoliko zabrisanimi fresko slikarijami. Prezbiterij z okroglim kupolastim obokom in dva oltarja se zde poznejšega nastanka.⁸ (8)

Za umetnostno zgodovino tistega časa je posebno zaradi starih, na žalost nekoliko okrnjenih fresk interesantna tudi leta 1472 zgrajena, leta 1840 ne preveč srečno restavrirana podružna romarska cerkev sv. Primoža in Felicijana pri Kamniku. Na levi strani ladje so upodobljeni sv. trije kralji s 36 skoraj naravno velikimi figurami, druga freska pa kaže Devico Marijo, ki s sv. Primožem in Felicijanom ob straneh prosi pri Jezusu pomoči pred nesrečami, upodobljenimi v ozadju: pred kugo, lakoto, ognjem in povodnijo. Da je njena in Sinova priprošnja pri Bogu Očetu uslišana, je slikarsko nakazano tako, da vtika Oče izdrti meč v nožnico. Ali predstavljajo pod Marijinim modrim, razprostrtim plaščem moleče osebe res papeža Siksta IV., cesarja Friderika IV. in mladostnega nadvojvodo, poznejšega cesarja Maksimilijana I. ali pa jih moramo razlagati le alegorično, pustimo lahko ob strani, vsekakor pa so te in na drugi, desni steni al fresco naslikane podobe iz življenja svete Device že zaradi velike starosti vsega upoštevanja vredni umetnostni spomeniki 15. stoletja na Kranjskem.⁹

Med spomenike cerkvene umetnosti spadajo tudi zvonovi. Teh se je iz omenjenega časa več ohranilo. Od zvonov poznejših dni se ločijo po masivnejšem livu in po ožji, hruški podobni, zapotegnjeni zunanji obliki. (9)

Na tem mestu omenimo zvon v lokaliji Sv. Jošta pri Polhovem Gradcu z napisom »+anno Domini MCCCLIII (1354) Magister Viisenius me fecit«,¹⁰ drugega v pokopališki kapeli v Orehku z napisom »+Viisenius q. Nicolai me fecit« brez letnice,¹¹ tretjega, popolnoma enakega brez posebnega okrasja in z napisom »MCCCLXXXIII (1383) Mihael me f(ecit)«¹² in tistega v cerkvi sv. Jurija pri Starem Gutenbergu pri Trziču z napisom: »Hilf Gott und seine Muer (sic) Mari« ter z letnico 1436.¹³

Ali je bil prej omenjeni »Magister Viisenius« Kranjec in ali je imel livarno v tej deželi, dosedaj ni bilo mogoče ugotoviti, toda okoliščina, da navaja

očeta »q« (quondam) Nicolai, bi lahko kazala, da izvira ta družina iz sosednje Furlanije, kjer za zaznamovanje posameznih imenovancev radi dodajajo tudi krstno ime očeta, pogosto tudi ime starega očeta ter očetovo ime opremljeno z besedico »quondam« ali »fu«, na primer »Lorenzo di quondam Tomaso del fu Nicolò Visentini«.

Valvasor, zvesti kronist dežele v drugi polovici 17. stoletja, se dotakne področja umetnostnega življenja prejšnjih stoletij le mimogrede, ko tu in tam navaja, da so se v tem ali onem gradu še ohranili portreti prednikov njegovih lastnikov.¹⁴ Iz tega vsekakor lahko marsikaj sklepamo tudi o stanju umetnosti tedanjih časov. Toda ne glede na to, da taki (10) portreti javnosti niso bili dostopni ali pa le stežka, ker so bili v zasebni lasti, se nam vzbuja tudi upravičen dvom, če so nastali na Kranjskem, in vprašanje, kdo jih je izdelal.

Po neki, čeprav le negativni Valvasorjevi pripombi, lahko sklepamo, da na Kranjskem do druge polovice 17. stoletja sploh niso gojili bakrorezne umetnosti in bakrotiska, kajti Valvasor pripominja, da je bil on prvi, ki je le-to umetnost presadil na Kranjsko in jo porabil v leta 1678 v svojem gradu Bogenšperku ustanovljeni tiskarni, pri čemer so mu pomagali iz Nemčije pripekljani bakrorezci Andrej Trost, Math. Grieser, Appelt in Peter Muggendorf.¹⁵

Za Kranjsko zelo zaslužni baron Jožef pl. Erberg, ki je s prav izredno pridnostjo in razumnostjo zbral na svojem posestvu v Dolu vse, kar se je le nanašalo na kranjsko literarno in kulturnozgodovinsko življenje, je med drugim zbral tudi »zbirko v baker vrezanih portretov pomembnih Kranjcev iz raztresenih virov«.¹⁶ Toda nobeden teh portretov ne sega nazaj do 16. stoletja, kar prav tako dokazuje, da do tedaj na Kranjskem bakrorezne umetnosti niso porabljali. S področja plastične umetnosti nam je ostala kot spomenik iz tistih dni monštranca, ki jo hranijo v kočevskih Gotenicah in ima na hrbtni strani napis »Jar 1514«. Ta spomenik, ki meri v višino nič manj kot dva (11) čevlja, rase iz oplate, z listovjem okrašene noge in pripada po konstrukciji in razčlenjenosti še gotskemu času.¹⁷

Tudi nekatere tistodobne pečate bi bilo omeniti: med temi je posebno mikaven srebrni pečat mesta Kočevje iz leta 1471, na katerem je globoko in ostro vrisan mestni grb: »trden grad, pred njim sv. Jernej z nožem«, okoli pa napis: Sigilum civitatis in Kotschev.¹⁸

Potem ko smo se spomnili teh iz 14. in 15. stoletja izvirajočih in na Kranjskem še ohranjenih umetnostnih spomenikov, pa nikakor ne velja, da bi bilo s tem njihovo število tudi že izčrpano. Slučaj in nadaljnja raziskovanja lahko razkrijejo še druge zaželene najdbe. Toda naj bo njihov dosežek še tolikšen, po dosedanjih opažanjih vendarle lahko rečemo, da ne more biti preveč bogat, ker časovne razmere tistih dni umetnostnemu razvoju niso bile naklonjene.¹⁹

Na pragu 16. stoletja naletimo na neko dosedaj le malo znano zgodbo, katere vsebina bi bila za kranjsko umetnostno zgodovino prav posebno pomembna, če bi jo lahko tudi zgodovinsko potrdili. Največji nemški mojster Albreht Dürer naj bi se bil namreč ob vračanju iz Benetk v Augsburg zaradi slabega počutja zadržal nekaj dni v Kamniku ali v njegovi okolici, čas svojega okrevanja pa porabil tako (12), da je na vratno desko svoje izbe naslikal Madono v vencu žarkov.

Zgodba sama po sebi nikakor ni nemogoča. Zgodovinsko je dokazano, da se je Dürer v pozni jeseni 1506 po daljšem bivanju v Benetkah vrnil v domovino, prav tako pa vemo, da so tujci, ki so tiste dni potovali z Nemškega v Italijo, radi ubirali pot čez kranjske gorske doline. Prav tako vemo, da Dürer

ni bil ravno najboljšega zdravja in se zato ne zdi neverjetno, da je slikarja, ki je že tedaj bolehal za sušečo mrzlico, mrzlo alpsko ozračje prisililo, da si je privoščil krajši počitek. Nazadnje je znano, da se je Dürer bojeval včasih s finančnimi težavami in mu je prišlo zato morda kar prav, da je po načinu »potujočih slikarjev« svojega časa stroške tega pripetljaja poplačal z delom svoje umetnosti.

Po drugi strani pa ne smemo zamolčati, da ponovni, na vse strani segajoči poskusi, da bi te podatke dokazali, in vse iskanje, kje bi slika utegnila biti, niso rodili niti najmanjšega sadu.²⁰

Versko gibanje 16. stoletja je prižgalo tudi na Kranjskem baklo duhovnega življenja. Del kranjskih stanov, večina deželnega plemstva, prebivalci mest in trgov so sprejeli Lutrov nauk. Njegovi predikanti so hodili po deželi, doživljali v gradovih gostoljuben sprejem (13) in množili število pripadnikov reformiranega nauka.

Kranjci so obiskovali visoko šolo v Tübingenu, na kateri je ustanovil magister Tiffernus, učen Kranjec, leta 1559 štipendijo za dva kranjska teologa.²¹ Kranjci so postali profesorji na Nemškem in iz današnje Nemčije so prihajali na Kranjsko šolniki, med temi tudi po učenosti zelo sloveči Nicodemus Frischlinus (Frischlein),²² prav tako pa tudi različni pridigarji in superintendenti.

Duhovni in duševni vodja tega gibanja je bil tedanji kanonik in pridigar Primož Trubar, ki je prvi prestavil Novi testament v slovenski jezik. Prav on je leta 1560 spravil v Ljubljano prvo tiskarno Johanna Manlina in s tem največ in najhitreje pripomogel deželi do duhovnega napredka.

S tiskarno so prišli tudi rezbarji, ki so prispevali lesoreze za naslovne in zaključne vinjete, čelne in obrobne okraske in druge slike v knjigah Manlinove tiskarne in tako tudi močno vplivali na okus in umetnost tedanjega časa.²³

Na žalost pa so le zelo redke od teh knjig in slik ušle tisti grmadi, na kateri je dal pet desetletij pozneje versko vneti škof Tomaž Hren večkrat javno zažgati cele vozove tiskovin, ki so veljale za krivoverske.

Pri tem protireformacijskem delu je škof Hren iskal in našel največjo pomoč pri (14) očetih Družbe Jezusove, ki so se leta 1597 naselili pri nekdanji avguštinski špitalski cerkvi, sedanji cerkvi sv. Jakoba v Ljubljani.

Čeprav z zrelišča humanizma in kulture ne moremo odobravati sredstev duhovnega nasilja, duhovnega pritiska in nestrpnosti, s katerimi so protireformatorji poskušali in tudi dosegli svoj namen, moramo le priznati, da so tako škof Hren kot tudi jezuiti popolnoma pravilno spoznali, da je treba namesto duhovne puščave in razsula odpreti duhovnemu prizadevanju novo polje. In tako se je zgodilo, da so tako prvi kot drugi z vsako novo versko zmago odpirali duhovnemu življenju nove poti tudi v vseh drugih vejah znanosti in umetnosti ter se trudili, da bi zlasti umetnosti z vsemi pripomočki pospeševali.

Jezuiti so se takoj polastili šole. Javne deklamacije, poetične himne, pomembni oratorijski dosežki in teatarske uprizoritve so budile mladini duha. Upodablajoče umetnosti, slikarstvo in kiparstvo, so našle radevoljno podporo. Že leta 1613 so položili temeljni kamen za še danes stoječo cerkev sv. Jakoba, pred katero stoji še zdaj lepa, leta 1679 od tedanjega zvonolivarja Krištofa Schlaga v kovini vilita, nadnaravno velika statua sv. Device Marije,²⁴ ki je, mimogrede, razen Radetzkyjevega poprsja v Zvezdi,²⁵ edini bronasti umetnostni spomenik, kar jih Kranjska premore. (15)

Umetnostni čut so posebno pospeševali jezuiti s tako imenovanimi teznimi slikami, ki so nastajale tako, da so bolj nadarjeni učenci njihovega kolegija postavljali neko število tez iz različnih disciplin, jih javno branili in v ta namen dali vrezati ustrezne slike, največkrat velikega stila in formata in pri dobrih mojstrih. Take slike so bile sicer povezane z velikim stroškom, spodbujale pa niso samo vneme študirajoče mladine, marveč so tudi na splošno pospeševale dober okus, budile veselje do risanja in slikarstva in pogosto rabile poznejšim kranjskim slikarjem kot predloge za njihove slike. Baron Jožef Erberg popisuje v svojem rokopisu »Versuch eines Entwurfes zu einer Literaturgeschichte für Krain« (Poskus osnutka za literarno zgodovino Kranjske) 28 takih teznih slik iz časa od 1693 do 1768 in našteva imena tistih študirajočih Kranjcev, ki so dali te slike vrezati skoraj izključno v Augsburgu pri znanih bakrorezcih Klauberju, Kilianu, Rugendasu, Winklerju, Heissu in Georgu Andreju Wolfgangu.²⁶ Tudi drugod najdemo v mapah kranjskih zbirateljev še več takih slik, kar vse kaže na živahne umetnostne stike tedanje kranjske dežele z Augsburgom in Münchnom (Jungwirth).²⁷

Prav tako kot jezuiti je postopal tudi škof Hren. Iz njegovih koledarskih zapiskov, shranjenih v muzejskem arhivu, razberemo, kako se je ta neutrudni cerkveni knez trudil, da bi na vse strani pospeševal umetnost z naročili (16) pri umetnikih, ki so živeli in delovali v deželi.²⁸

Tako zvmemo, da je leta 1600 Abel Degen, »pečatorezec v kamnu in zlatar v Ljubljani« za 40 goldinarjev »mojstrsko« vrezal škofovski cerkveni pečat.²⁹

Maks Höbttner (Eppner) je leta 1611 poslikal kapelo sv. Martina in Marijinega oznanjenja »pred našo grobnico« v Gornjem gradu za 190 goldinarjev³⁰ in rezbar Joh. Bapt. Costa je istega leta izrezljal po Hrenovem naročilu za stolnico oltar sv. križa »cum duobus latronibus« za 40 goldinarjev.³¹

Leta 1613 spoznamo »mojstra Petra Hofferja, podobarja v Ljubljani«, nato kiparja Kherna, ki je prejel naročilo za izdelavo nekega velikega oltarja.³² Istega leta je izdelal Georg Blaschik iz Kamnika korno ograjo v stolnici za 100 goldinarjev³⁴ in je Kranjec Matevž Plauz v desetih tednih poslikal dvanajst sosvodnic in oken s (podobami) 12 apostolov v Gornjem gradu za hrano in 6 zlatnikov »po kosu«, prav tako pa je naslikal tudi veliko podobo z mnogimi figurami »Kristusa dvigajo na križ« za kapucinski samostan v Celju za 100 goldinarjev.³⁵

Nadalje najdemo zvonolivarja Elija Somraka, ki je leta 1616 priskrbel zvon za cerkev sv. Jakoba.³⁶

Leta 1626 je »Elias Wolf, meščan in slikar v Ljubljani« »mojstrsko« naslikal oltar sv. Marije Magdalene v stolnici.³⁷ (17)

Prihodnje leto 1627 je prejel »Mojster Gerhard Krön, slikar v Ljubljani« za tri »quadre« (quadro = slika) za veliki oltar cerkve sv. Jakoba »razen tega, kar je že poprej dobil, še trideset goldinarjev«³⁸ in je rezljal Georg Skarnos »podobar in meščan v Ljubljani« oltar sv. Mihaela za cerkev sv. Petra.³⁹

Neki »ljubljski slikar«, Elias Baeck,⁴⁰ je vrezal v baker portret tedaj slovečega zdravnika Maksa Werbetza (Gerbitz), rojenega v Št. Vidu pri Vipavi⁴¹ anno 1658, in okoli leta 1660 je živel menih bosonogih avguštincev frater Constantinus a s. Cruce, »Labaci alumnus, professione calcografus«.⁴²

Škof Hren je umrl leta 1630. Enajst let pozneje, 28. maja 1641, se je rodil Janez Vajkard baron Valvasor. Njegovo nesmrtno zgodovinsko in bakrorezno delo »Die Ehre des Herzogthums Krain« je preveč znano, da bi ga bilo potrebno pogloblje opisovati. Po umetnostnozgodovinski strani bi rad opomnil le na okolnost, da Andrej Trost, ki je razen pogleda na mesto Ljubljano vrezal za

to delo v baker 126 topografskih vedut, ni bil tujec, kakor se je mislilo doslej, ampak mnogo verjetneje Kranjec. Njegovega rojstnega kraja dosedaj še ni bilo mogoče z gotovostjo ugotoviti. Füssli⁴³ in za njim Nagler⁴⁴ omenjata kot takega »Wagensberg«, kar pa je očitno samo zamenjava z (18) Valvasorjevim gradom, kjer je Trost deloval. Dokazano pa je, da je bil Trost, ki je umrl 3. junija 1708 v Gradcu, gojenec šole v Rušah na Štajerskem, kjer je že za poprej izdano Vischerjevo Štajersko topografijo vrezal 159 plošč in do leta 1699 do svoje smrti še številne umetniške liste, karte in načrte ter zato ni prav razumljivo, da bi bil in kdaj naj bi bil ta umetnik v Augsburgu ter da bi ga bili šele od tam poklicali na Kranjsko. Tega zelo plodnega slikarja reklamiramo še z večjo prepričljivostjo za kranjsko deželo, ker družinsko ime »Trost«, dasi zveni nemško, tudi na Kranjskem, posebno pa v vipavskem okraju, ni nobena redkost.⁴⁵

Zadnje desetletje 17. stoletja nam nudi že neko organizirano družbo plemenitih in graduiranih osebnosti, ki se je ustanovila z imenom *Academici uniti Labacenses* kot sv. Dizmu posvečena bratovščina.⁴⁶ Sleherni njen ud je moral po sprejemu dati vrisati svoj grb ali simbol v skupno spominsko knjigo. Te na pergament slikane miniature, od katerih bi zlasti tiste iz poznejšega časa lahko imenovali prave umetnine miniaturnega slikarstva, so povečini delo v Trziču rojenega Simona Wolfganga Grahoverja⁴⁷ in njegove hčere, klarise Marije Nikolaje Alojzije Grahover,⁴⁸ druge pa sta delala Franc Anton Höger⁴⁹ in Jožef Leopold Wieser,⁵⁰ oba spoštovana ljubljanska slikarja miniatur. (19)

Na začetku 18. stoletja smo. Umetnostno življenje na Kranjskem vedno močneje utripa. Berthold pl. Höffern ustanovi 1702 v Ljubljani Filharmonično družbo. Pod njegovim vodstvom so izvajali društveni udje že leta 1706 ob posvetitvi stolnice različne glasbene in pevske točke.⁵¹

Franc Anton pl. Steinberg, risar, slikar in geometer, je 1716 vrezal danes že zelo redko karto dežele Kranjske.⁵² Tej je sledil 1744 velik zemljevid, ki ga je obdelal Janez Dizma Floriančič pl. Grünfeld,⁵³ župnik v Št. Vidu ter ga je na stroške kranjskih stanov vrezal v baker Abraham Kaltschmied v Ljubljani.⁵⁴ Ta karta meri v višino 5 čevljev in 4 cole, v širino pa 6 čevljev ter je okrašena z deželnim grbom, s sedmerimi drugimi grbi in s simboličnimi figurami.

Nastajajo monumentalne stavbe. Deželni komtur Guidobald grof Starhemberg je dal leta 1714 zgraditi beneškemu stavbnemu mojstru Domenicu Rossiju sedanjo cerkev nemškega viteškega reda v obliki križa, ki se navzgor izteka v kupolo.⁵⁵

Od leta 1701 do 1706 so po načrtih jezuita Andrea de Puteis (Pozzo)⁵⁶ gradili v Ljubljani *novo stolnico Benečan* Franc Bombassius,⁵⁷ milanski kamnosek Petrus Jani, kranjska zidarja P. Jugovič in Janez Maček.⁵⁸ Giulio Quaglia iz Luina ob Comskem jezeru, iz Tintorettove šole, je okrasil strop glavne ladje s krasnimi freskami iz (20) zgodovine Neronovega preganjanja kristjanov, s podobami 12 apostolov, čudežev sv. Nikolaja ter s prizori iz življenja cesarja Maksimilijana in Friderika IV. Tudi lepa oltarna slika sv. Dizma je delo njegove roke.⁵⁹

Benečan Francesco Robba (Robbia) je izklesal z veliko umetelnostjo iz kararskega marmorja prekrasna angela, za kar so mu izplačali vsoto 3250 goldinarjev v srebru, tabernakelj na glavnem oltarju in druge kipe.⁶⁰

Leta 1708 je nastalo duhovsko semenišče, čigar dvorane so prav tako okrašene z lepimi fresko slikami od Quaglijkeve roke. Veličastni kamniti portal

z velikanskima moškima figurama, ki ga nosita, je izdelal 1714 kipar Luka Mislej za 300 florintov.⁶¹

Kakor stolna cerkev je v tem času nastala po nekem potresu, ki jo je močno poškodoval, tudi nova jezuitska cerkev sv. Jakoba s prizidkom Frančiškove kapele⁶² in z mojstrskimi, prekrasnimi marmornatimi skulpturami, ki so delno delo pravkar omenjenega Francesca Robba, delno pa Jakoba Contierusa iz Padove.⁶³

Leta 1700 sta dala baron Konrad von Russenstein in njegova soproga na pogorišču poprejšnje zgraditi sedanjo frančiškansko cerkev v jonsko-korintskem slogu. Tu je izklesal kipar Filip de Giorgio veličasten glavni oltar.⁶⁴ (21)

26. julija 1718 so položili temeljni kamen za uršulinsko cerkev, ki sta jo s pomembnimi denarnimi sredstvi ustanovila ljubljanski trgovec Jakob Schellenburg in njegova žena, in od leta 1726 do 1730 so zidali novo predmestno župno cerkev sv. Petra — eno najlepših kranjskih cerkva.

V vseh teh cerkvah se še dandanašnji blešče lepe oltarne slike, ki so jih povečini ustvarile roke kranjskih slikarjev Valentina Menzingerja, Janeza Potočnika, Franca Jelovška (Francesco),⁶⁵ Andreja Herrleina in drugih; med temi veljata za bisera Menzingerjeva, po Rubensu naslikana podoba Pokol nedolžnih otrok v šentpetrski cerkvi in sv. Elizabeta istega slikarja v cerkvi nemškega viteškega reda.⁶⁶

Skulpture v teh cerkvah, delno v marmorju, delno v lesu — rezljani reliefi na prižnicah, kornih sedežih in klopeh, posebno tiste prekrasne korne klopi v cerkvi v Crngrobu — intarzirane omare v zakristijah, štukature na stropih in stenah — vse to zgovorno pričuje o napredku umetnosti in dobrega okusa, tako da lahko trdimo: 18. stoletje je bilo na Kranjskem obdobje umetnostnega razcveta.

Iz štirih surovih sten stanovske jahalnice se je dvignilo leta 1765 pod vodstvom stavbnega nadzornika Leopolda Wieserja von Berg gledališko poslopje.⁶⁷ Prebudila se je potreba tudi po gojenju gledališke umetnosti. Naj je bil prvi začetek še tako skromen (22) — zadovoljevali so se le z osmerimi dekoracijami in nekaj spremembami — vidimo na ljubljanskem odru kot ravnatelja že leta 1780 slavnega libretista Mozartove »Čarobne piščali«⁶⁸ Emanuela Schikanederja⁶⁸ in na tem odru so uprizorili opero »Belin«, ki jo je skomponiral Jakob Zupan, učitelj in organist v Kamniku.⁶⁹ Večkrat so porabljali ta oder ob slovesnih priložnostih tudi diletanti iz najbolj uglednih družin v deželi, da so tamkaj uprizarjali slavnostne igre.

Pod županom Jakobom Herendlerjem so zgradili leta 1717 mestno hišo v sedanji obliki in leta 1733 je dokončal že ponovno omenjeni Francesco Robba mojstrsko izdelani 30 čevljev visoki spomeniški vodnjak, ki sta ga ta umetnik in njegov pomočnik Rottman klesala 10 let.⁷⁰ Robba je izdelal tudi v veži rotovža stoječe poprsje cesarja Karla VI. Za ta dela je prejel 5267 goldinarjev in meščanstvo.

Na plemiških gradovih, posebno tistih, ki so bili v lasti grofov Lambergov, Auerspergov, Cobenzlov in drugih, je poživljal stene dvoran in soban vsakovrsten slikarski okras, ki so ga ustvarili delno domači, delno tuji, nalašč za to v deželo poklicani umetniki. Kar zadeva zadnje, opazimo, da so s posebno ljubeznijo izbirali določene upodobitve, kot na primer tisto z imenom »carità romana«⁷¹ znano hčerko, ki je svojega (23) na smrt od lakote obsojenega očeta (Cimon Atenski) v ječi skrivaj dojila; na to podobo naletimo v večini gradov.⁷¹

Od umetnikov, ki so tedaj živeli na Kranjskem, omenimo poleg pravkar naštetih še tele:

N. Almanacha kot portretista, ki je našel mecena v družini Erberg;⁷² — Filipa Werganta kot historičnega* slikarja, ki se je na slikah podpisoval z glagolskimi črkami;⁷³ — Lovrenca Janša iz Zabreznice, odličnega in tudi v širših krogih znanega krajinarja;⁷⁴ — Petra Bezlaja;⁷⁵ — Janeza Sigismunda pl. Breckerfelda, slikarja živali in zlasti ptic;⁷⁶ — Karla Ermela, župnika na Raki;⁷⁷ — baronico Terezijo pl. Flachenfeld kot miniaturistko;⁷⁸ — p. Franca, kartuzijana iz Bistre, ki je študiral slikarstvo v Rimu;⁷⁹ — N. Frohmillerja⁸⁰ in grofa Sigismunda Gallenberga,⁸¹ oba dobra slikarja s pastelom; — Georga Adama pl. Grimshitzta, historičnega slikarja;⁸² — Jožefa Kastelica iz Višnje gore, ki je naslikal oltarno podobo za novomeške frančiškane;⁸³ — Janeza Koča, mestnega sodnika v Novem mestu, ki je naslikal oltarno podobo za tamkajšnjo cerkev in za podružnico v Bajnofu;⁸⁴ — brata Leopolda in Valentina Layerja iz Kranja, od katerih najdemo po gorenjskih cerkvah še številne oltarne podobe;⁸⁵ — Franca Serafina Schöna, frančiškanskega laičnega brata;⁸⁶ — Nikolaja Solona, čigar je oltarna podoba sv. Janeza v podružnici v Mačkovcu;⁸⁷ — Jožefa Cebeja, ki je v kapeli na Trški gori upodobil v slikah življenjsko zgodbo (24) sv. Izidorja;⁸⁸ — končno Antona Zeita, strica in nečaka.⁸⁹

Toda razen slikarstva so tedaj na Kranjskem živo cvetele tudi druge umetnosti. Tako kažejo številni, iz 17. in 18. stoletja izvirajoči, lepo in ostro rezani pečati, da tudi umetnost graviranja v kamnu in kovini v tej deželi ni zaostajala. Kranjski stanovi so vzdrževali lastnega pečatorozca in posebej se omenja Cyriacus Schütter, ki se je kot tak izkazal pred drugimi.⁹⁰ Dela v Novem mestu rojenega tamkajšnjega puškarja, Franca Andreja Schega, so žela odlično slavo tudi onkraj avstrijskih meja, tako da je postal ta umetnik bavarski dvorni medaljer; preselil se je v München, kjer je leta 1787 umrl, še prej pa oslepel.⁹¹

Njegov naslednik Rotter si je pridobil prav tako posebno dobro ime,⁹² Šegov brat pa je bil puškar, ki je slovel daleč naokoli.

Kranjski umetniki so dobivali večkrat častna naročila tudi iz sosednjih dežel. Tako je naslikal Menzinger več oltarnih podob za Hrvaško in Štajersko, Leopold Layer leta 1716 sliko Marijinega oznanjenja za župno cerkev v Braslovčah na Štajerskem, Andrej Herrlein oltarno sliko — smrt sv. Jožefa — 1764 za cerkev v Brežicah na Štajerskem in Filip Wergant 1764 oltarno sliko sv. Nikolaja za župno cerkev v Žalcu pri Celju in druge.⁹³ (25)

Umetni mizarji so našli plodno delovno torišče na skrinjah, pisalnikih in omarah, katerih se je v deželi še mnogo ohranilo, kakor tudi na stropnih in stenskih opazih. Od teh se je eden še do pred nekaj leti v vsej prvinski lepoti ohranil v neki zasebni hiši v Kranju.⁹⁴

Tako je 18. stoletje pospeševalo ter bilo naklonjeno umetnosti na vseh mnogoterih področjih.

Doslej smo lahko v kranjski umetnosti razločevali dva tokova: italijanskega in nemškega. Kranjska kot sosednja dežela Italije, cerkveno mnogokrat odvisna od oglejskega patriarhata, trgovsko v stalnih zvezah z Italijo, je tudi v umetnosti sledila na eni strani vplivom in vtisom italijanskih vzorov, na drugi strani pa je še živel spomin na tiste umetnostne zveze z Nemčijo in s tamkajšnjimi bakrorezci in lesorezci, s katerimi je bila Kranjska povezana med epizodo reformacije. Jezuiti so poskušali oba tokova združiti. Na resno askezo nem-

* Pod oznako »historični slikar« razume Strahl slikarja, ki je upodabljal figuralne — ne samo zgodovinske, ampak tudi nabožne ali celo žanrske — kompozicije. Zato sem nekajkrat prevedel ta izraz tudi kot »figuralni slikar«.

ške umetnosti (26) so naredili vesele cvetne in sadne vence večno vedre Italije. Iz tega se je rodil jezuitski slog. Šele v 18. stoletju in zlasti, odkar so poklicali Quaglia, je zmagal bujni, barviti, življenjsko topli italijanski slog — resnično, ne umetnosti v škodo, in ta šola na Kranjskem še danes prevladuje.⁹⁵

Tako smo prišli do praga našega stoletja in prepustili bomo besedo posameznim slikam; ko si jih bomo ogledovali in jih nadrobneje opisovali, se nam bo osvetlila še prenekatera stran osebnega šolanja, usmerjenosti in dosežkov posameznih slikarjev, ki so se od 16. stoletja do danes na Kranjskem rodili ali vsaj tod delovali.

Med kranjskimi slikarji, ki smo jih omenili v prejšnjem poglavju starejših stoletij, gre nedvomno najodličnejše mesto Valentinu Menzingerju ali Mezinggerju.⁹⁶

Rodil se je ob koncu 17. stoletja; nekateri mislijo, da v Bohinju, drugi, da v Ljubljani,⁹⁷ bil pa je najbolj cenjeni in iskani historični in portretni slikar 18. stoletja na Kranjskem. V licejski študijski knjižnici shranjeni rokopis p. Marci a Paduano (Pohlin)⁹⁸ ga imenuje »excellens pictor, civis Labacensis, qui pinxit plurimas imagines, quae in Carniolia per ecclesias praecipuas Religiosorum conspiciuntur et laudantur ab arte peritis« (odličnega slikarja, ljubljanskega meščana, ki je naslikal številne slike (27), ki jih je videti na Kranjskem zlasti v samostanskih cerkvah, in jih umetnostni poznavalci hvalijo), dodaja pa še, da je bil njegov čopič krepek in je obljubljal trajnost, zaradi česar njegove slike s starostjo umetnika še pridobivajo na odličnosti.

Kje in pri katerem mojstru se je Menzinger izučil, ni bilo mogoče ugotoviti. Nedvomno pa se zdi, da je bil v Italiji v Benetkah, morda tudi v Rimu, in da se je tamkaj izoblikoval ob vzorih velikih mojstrov. Vse njegove slike odlikujeta topel, pravilno ubran barvni ton pa tudi ekzaktna, prav v detajle segajoča umetniška obdelava. Prav tako se njegovo pojmovanje slikanega predmeta ugodno razločuje od navadne šablone in nam razkriva, da je Menzinger zaključena umetniška osebnost, ki se zelo srečno trudi, da bi dosegel samostojnost in originalnost.

Med najboljše izmed njegovih številnih oltarnih slik spada osmero oltarnih tabel, ki jih je naslikal v letih 1735 do 1743 za šentpetersko cerkev v Ljubljani in na njih upodobil sv. Andreja, sv. Janeza Nepomuka, Križanje, sv. Trojico, sv. Florijana, sv. Uršulo, Mater božjo in Pokol betlehemskih otrok. Zadnja slika, ki jo je posnel po Rubensu z vso lepoto in barvitostjo tega mojstra, zasluži največjo pozornost vseh prijateljev umetnosti ter je biser med kranjskimi umetnostnimi zakladi.⁹⁹ Prav tako posrečeni sta sliki v stranskih oltarjih cerkve nemškega viteškega reda,¹⁰⁰ tri glavne slike sv. Avgušтина (28), sv. Frančiška Pavelskega in sv. Uršule v uršulinski cerkvi, sv. Valentina v prvi kapeli desno od vhoda v frančiškanski cerkvi in več drugih v ljubljanskih svetiščih ter na podeželju, posebno pa oltarna slika Marijinega spočetja na Otočcu ter sliki v grajskih kapelah v Mali Loki in v Dolu.

Zadnja slika, ki kaže Nasičenje Izraelcev z mano, je figuralno zelo bogata, 18 čevljev dolga in 6 čevljev visoka; naslikana je bila za obednico jezuitskega kolegija in ob požaru, ki je leta 1774 uničil kolegij, je menda kar čudežno ostala nepoškodovana. Na njej je napis: »Opus Valentini Metzinger anno MDCCXLVII« (1747). Slikar je na neki figuri upodobil sam sebe, kakor je tudi sicer imel večkrat navado.¹⁰¹

Prav tako imenitni kot te kompozicije so tudi portreti, ki jih je naslikala Menzingerjeva roka. Teh se je na posestvih kranjskih plemiških družin še mnogo ohranilo. Jasni, prosojni kolorit, karakteristično podajanje in mode-

liranje glav, plemenita drža in skrbna obdelava dobro kažejo, s kakšno zvestobo in resničnostjo je znal Menzinger vdihniti svojim portretom življenje in izraz. Posebno lepa sta portreta grofa Leopolda Lamberga — graditelja gradu Leopoldsrube — ki sta shranjena v starološkem gradu; prvi je zajet doprsno, drugi v naravni velikosti (29) v imenitni noši tedanjih komornikov in s podpisom: Valentin Menzinger pinxit 1746.¹⁰²

Nekatere njegovih slik so vrezali tudi v baker, tako tisto za »Sodalitas teutonica« v nekdanjem jezuitskem kolegiju naslikano Marijino vnebovzetje, ki ga je vrezal D. Gottlieb Rugendas v Augsburgu (bakrorezna plošča je v starološkem gradu);¹⁰³ portret Maksa Leopolda Raspa, župnika v Kamniku, je vrezal Gustav Andreas Wolfgang v Augsburgu, sliko sv. Jožefa v dvanajsterki pa Schmutzer na Dunaju itd.

Z naštetimi pa vrsta Menzingerjevih podob še zdaleč ni končana, kajti najdemo jih tudi zunaj kranjske dežele na Štajerskem in na Hrvaškem in zlasti še tiste, ki jih je naslikal za samostan diskalceatov v Ljubljani in so jih ob razpustu samostana za smešno ceno prodali, da so prišle v roke neznanih kupcev. Toda že kar smo dosedaj povedali, zadošča, da ocenimo veliko prizadevnost in umetelnost tega pomembnega slikarja, ki je imel razen tega še nesrečo, da so mu bili štirje prsti desnice zrasi čez palec, tako da je moral čopič s težavo držati med kalcem in sredincem.

Menzinger menda ni dočakal visoke starosti, kajti iz druge polovice 18. stoletja ne poznamo nobene njegove slike. Umrli je v Ljubljani in pokopali so ga v grobnici tedanjega kapucinskega samostana.¹⁰⁴ (30)

Podoben pomen, kot si ga je znal pridobiti Menzinger za Ljubljano in za višje družbene plasti, sta imela ob istem času brata Leopold in Valentin Layer za Kranj in gorenjsko ravan. Leopold, rojen 21. novembra 1752, in Valentin Layer, rojen 6. februarja 1763, sta bila sinova nekega v začetku 18. stoletja baje s Tirolskega priseljenega slikarja, ki se je naselil v Kranju.¹⁰⁵ Slikarstva sta se učila pri očetu ter mu, kakor vse kaže, pomagala pri njegovih številnih cerkvenih naročilih. Želji, da bi šla v Italijo in se tamkaj ob zibelki umetnosti nadalje izobrazila, sta se morala zaradi pomanjkanja sredstev odpovedati, pa sta se oba zadovoljila s tem, da sta slikala po bakrorezih in po teznih slikah jezuitov, ki smo jih omenili v prvem poglavju, posebno pa so jima rabile za predloge grafike Filipa Andreja Kiliana iz Augsburga in münchenškega Jungwirtha po slikah Piazzetta, Nikolaja Grassija, Tiepola in Amigonija.¹⁰⁶ To je zadoščalo sicer za korektno risbo, nikakor pa ne za kolorit. Medtem ko je prva na Layerjevih slikah popolnoma pravilna, ko je kompozicija jasna in razumljiva in je karakteristika glav, draperije in drugih nadrobnosti vredna pohvale, je kolorit mnogokrat zelo pomanjkljiv. Barva je največkrat trda, omejuje se na nekaj tonov, pogreša krepkega senčenja, zato pa so slike hladne in ploskovite (31) ter delujejo šablonsko in rokodelsko površno.

Vendar pa kažejo tudi te slike v kranjski umetnostni zgodovini neki napredek, ker se ogibajo pretiravanj in ne strašijo v njih tiste čudne vražje spake, ki jih pred tem pogosto srečujemo na podeželskih cerkvenih slikah. Zgodilo pa se je še nekaj, kar je na poznejše slike Leopolda Layerja (mlajši brat Valentin je umrl že 5. julija 1810) odločujoče in dobro vplivalo: v deželo so poklicali historičnega slikarja Martina Joachima Schmieda iz Kremisa, ki slovi v umetniškem svetu z imenom Kremser-Schmied; ta je proti koncu prejšnjega stoletja dobil naročilo za sedem oltarnih slik v Velesovem pri Kranju. Leopold Layer je bil eden njegovih najbolj vnetih častilcev.¹⁰⁷ Šele pri njem se je Layer naučil, koliko je vredna in kaj pomenijo barva, harmonija

njenih odtenkov, pravilno in krepko senčenje; spoznal je zdrav in življenjsko topel inkarnat in ga posnemal, zato so tudi Layerjeve poznejše slike neprimerno boljše od tistih iz zgodnejše dobe. Layerjeva posebnost so bili angeli, ki jim je znal vdihniti mnogo nežnosti in ljubkosti.

Layerjeve cene so bile naravnost samozatajevalno skromne, zato pa so ga zasipali z naročili, pogosto umetnosti na škodo. Skoraj ni cerkve na Gorenjskem, v kateri bi ne našli kakšne njegove slike in še (32) zdaj so te vir in izhodišče za umetniško prizadevanje tako imenovanih gorenjskih »podeželskih slikarjev«, med katerimi omenimo kot boljša že umrlega Ehgartnerja in njegovo sliko za glavni oltar župne cerkve v Kranju¹⁰⁸ ter Franca Götzla z oltarno sliko za Naklo.¹⁰⁹

Med najlepše slike iz boljšega časa Leopolda Layerja spadajo Zadnja večerja in Sv. Katarina, obe v oltarjih župne cerkve njegovega rodnega mesta Kranja, nadalje Križani v tamkajšnji pokopališki kapeli. Med 27 slikami bratov Layer v zbirki v Stari Loki sta dve banderski sliki: Mučeništvo sv. Lovrenca, Marija z Detetom in oltarna slika sv. Valentina, ki jih je zaradi lepote vredno omeniti. Slika Marije Pomagaj, ki jo je naslikal menda v neki hudi stiski za cerkev na Brezjah, po umetnostni strani nima vrednosti, velja pa kot čudodelna in privablja številne romarje.¹¹⁰

Leopold Layer je umrl 12. aprila 1828 v visoki starosti 76 let.

Layerjev sodobnik je bil v drugi polovici 18. stoletja na Kranjskem delujoči figuralni in portretni slikar Andrej Herrlein. Po rodu je izhajal iz švabske umetniške družine, že v zgodnji mladosti pa je prišel v Ljubljano, kjer je umrl 2. maja 1817 v starosti 84 let, še prej pa ga je doletela nesreča, da je nekaj pred smrtjo oslepel.¹¹¹ (33)

Herrlein velja kot utemeljitelj risarske šole v Ljubljani; na tej je bil spčetka na priporočilo kneza Auersperga nastavljen kot učitelj risanja; v dneh svojega življenja je naslikal nešteto podob. Kot vzorci so mu rabili največ stari bakrorezi ali pa je, zlasti svoje Madone, slikal po živih ženskih modelih, pri izbiri le-teh pa ni bil vedno preveč skrben.

V vseh njegovih delih je risba boljša od kolorita. Navadno je slikal na rdečo podosnovo, ki tu in tam celo moteče preseva skozi tanko in lahko naneseno barvo. Njegove slike nas spominjajo na metodo veronskega Cignarolija ali Benečana Piazzetta, čeprav ne vemo, da bi bil Herrlein kdaj študiral v Italiji.

Med njegove boljše oltarne slike spadajo Sv. Trije kralji v frančiškanski cerkvi v Ljubljani, Umirajoči sv. Jožef v cerkvi v Brežicah na Štajerskem, ki ima podpis »Herrlein p. 1780«, nato Brezmadežna v cerkvi sv. Jakoba v Ljubljani, naslikana po neki Kremerschmiedovi predlogi, pa tudi oltarne slike v cerkvi sv. Florijana, ki pa so utrpel občutno škodo pod roko nekega nespretnega restavratorja.

Herrlein je slikal tudi al fresco, kakor dokazujejo slike Kristusovega trpljenja v župni cerkvi sv. Petra pri Otočcu. (34)

Še več pa je dosegel Herrlein v portretnem slikarstvu. Njegovi so portreti udov strelskega društva, med katerimi je bil tudi sam; naslikal jih je za ljubljansko strelišče in pravijo, da je dobil zanje sijajen honorar (!) — za vsako sliko dukat.

Tudi v gradovih kranjskega plemstva visi še mnogo portretov, ki jih je ustvarila njegova roka, tako na gradu Turjaku potreti več potomcev tega rodu v naravni velikosti; v Dolu portret nekega barona Erberga in nekega maroškega poslanika in več drugih.

V rokopisu, ki ga hrani Cesarska knjižnica in ki je naslovljen: *Sammlung der grössten Theils in Kupfer gestochenen Porträten geborner Krainer*«, je, kakor pišejo »Mittheilungen des historischen Vereines« iz leta 1862, tudi Herrleinova risba s tušem, predstavljajoča 3. oktobra 1746 umrlega jezuitskega rektorja, patra Antona Erberga. Tudi Deželni muzej v Ljubljani hrani osem slik, ki jih je Herrlein prvotno naslikal za prijatelja in podpornika H. Hohna leta 1808: Amor in Venus; Bog Stvarnik; Izgon iz raja; Abelova smrt; Vesoljni potop; Noetova zahvalna daritev in portret ljubljanskega kanonika in profesorja Jakoba Knauerja.

V starološkem gradu je razen nekaterih Herrleinovih družinskih portretov tudi risba, izvršena z rdečim svinčnikom (35), ki predstavlja portret Herrleinovega dolgoletnega prijatelja Jožefa Hauptmanna.

Prav tako je bil časovni in umetniški tovariš prejšnjega figuralni slikar Johann (s tem krstnim imenom je sam signiral svoje slike) Potočnik. Rodil se je gluhomem 20. junija 1752 v Kropi na Gorenjskem ter je umrl 9. februarja 1834 v Ljubljani. Čeprav je preživel nekaj časa v dunajski gluhonemnici, se je menda komaj naučil zapisati svoje ime, pač pa je kazal nadarjenost in veselje za risanje, tako da ga je vzel v nadaljnji pouk risanja in slikarstva Valentin Menzinger. Prav tako je našel v baronu Jožefu Erbergu, za Kranjsko tako zaslužnemu lastniku Dola, vedno naklonjenega mecena, ki mu je dodelil celo mesečno podporo.¹¹²

Potočnik je slikal zelo pridno, toda pogosto kaj površno in je prevzemal brez razločka skoraj sleherno delo, včasih za zelo skromno ceno. Umetniške iniciative in lastne iznajdljivosti je imel le malo, pa se je raje zadovoljeval kar s posnemanjem starih bakrorezov, pri čemer je porabljal zlasti leta 1679 v Augsburgu od Melchiorja Kysela izdano grafično delo: »*Icones bibliae veteris et novi testamenti*«. Pogosto je bakroreze tako varljivo iluminiral, da bi jih imelo nevajeno oko za oljnate slike. Včasih je kopiral celo lastne slike. (36) Tako visita v Dolu in v Stari Loki po dve po Poussinu naslikani in z imenom Janeza Potočnika ter letnico 1806 podpisani popolnoma enaki podobi, ki kažeta Obilni ribolov.¹¹³

Risba na njegovih slikah ni vedno korektna, kolorit je nekoliko trd in tog, kompozicija pa je v tistih redkih primerkih, ko se ni naslonil na kakšne grafične predloge, marveč se je trudil, da bi sledil lastnim idealom, skoraj zoprno vsakdanja.

Na fresko slikah je poraba barv nekoliko boljša. V ozki ulici za frančiškansko cerkvijo ter v Slonovi ulici sta na zunanjsčini dveh hiš Potočnikovi z letnico 1807 zaznamovani freski. Tista v Slonovi ulici kaže sv. Florijana, kot ga navadno upodabljamo, in pod njim napis:

»O heiliger Florian! Du edler Heldt (sic)

Dich hab' ich zum Feuerschützer erwählt.«

Zaupanje, izraženo v tem reku, pa menda le ni bilo preveč trdno, kajti sv. Florijan ima sredi svoje zastave znani ščitek tržaške požarne zavarovalnice.

V frančiškanski cerkvi v Ljubljani, v kapeli za glavnim oltarjem, v samostanu in v obednici je nekaj Potočnikovih slik, ob katerih opazimo, da njegove poznejše slike po izdelavi (37) in umetniškem pomenu zaostajajo za zgodnejšimi deli.

V glavnem oltarju romarske cerkve na Šmarni gori je podoba Štirinajstih pomočnikov v sili in ta je edina, ki jo lahko v celoti pojmuje kot originalno Potočnikovo kompozicijo.¹¹⁴

V dneh ljubljanskega kongresa je naročil ruski cesar Nikolaj pri Potočniku oltarno sliko za svojo hišno kapelo. Ne vemo pa, ali in kako je Potočnik to naročilo izvršil.

V širših krogih je zaslovel tisti čas kranjski slikar Lovrenc Janša (Jantscha), na Breznici rojeni brat znanega in zelo zaslužnega čebelarja Antona Janša. Bil je gojenec dunajske slikarske akademije, kjer je vzbudil pozornost že kot učenec Weiroterja in Cristiana Branda, tako da so ga kmalu imenovali za korektorja in pozneje za profesorja in svetnika ter se je uveljavil kot krajinar in kot grafik.

Njegove krajine, največkrat idealno koncipirane, so bogato štafirane in delujejo prijetno, čeprav so tu in tam svetlobni toni manj prosojni in na nekaterih slikah močno potemneli. Zaradi velikosti in natančnosti je vzbudila pozornost njegova velika panorama Dunaja, s katero se je umetnik uveljavil (38) tudi na tujem, tako da so njegove slike cenile in jih rade kupovale tudi tuje galerije. Zelo srečno je rezal in jedkal tudi v baker, tako leta 1788 neko pokrajino s čredo v ospredju po sliki J. de Roosa, ki je v zbirki c. kr. Akademije na Dunaju, ki hrani v svoji galeriji slik še drugo podobo — skalnato pokrajino s štafažo. Slike tega umetnika, ki sicer ni bil posebno ploden in se, kakor vse kaže, pozneje ni več vrnil na Kranjsko, spadajo tu med redkosti. Umrli je 1812 na Dunaju.¹¹⁵

Epohalno pa je vplival na okus in umetnost ter na slikarstvo kranjskih slikarjev Martin Joachim Schmidt. Ni bil sicer rojen na Kranjskem, ampak leta 1718 v Graffenwerthu pri Kremstu ter ga je zato umetniški svet največkrat imenoval kar »Kremser-Schmidt«, prišel pa je sredi osemdesetih let na Kranjsko in tukaj s svojimi slikami tako odločilno vplival na umetnostni položaj, da z njegovim nastopom resnično lahko datiramo na Kranjskem nastanek nove slikarske šole.

Njegov oče je bil kipar ter ga je vpeljal v umetnost; kmalu pa se je lotil študija velikih mojstrov, slikal in radiral je mnoge oltarne podobe, mitološke in druge prizore po okusu Rembrandta in Casteglionea. Njegove slike odlikujejo jasna, razumljiva in perspektivno pravilna grupacija, topla barva, krepek chiaroscuro in dobra risba. (39) Inkarnat ženskih figur se rožnato rdeče blešči in se tako otopli in zaživi, posebno ker ga podpirajo tudi v isti barvi naznačene konture. Slikar se je navadno podpisoval z M. J. Schmidt, dodajal pa je tudi letnico. Njegove slike spadajo zlasti na Kranjskem med redke dragotine.

Od oltarnih slik, ki jih je tu naslikal, je posebno lepih sedem oltarnih slik v cerkvi v Velesovem. Na žalost se kažejo na dveh že sledovi preperevanja in barva se lušči, zato ne moremo dovolj poudariti želje, da bi ustrezni krogi, ki so na nevarnosti pravi čas opomnjeni, storili vse potrebno, da se ta odstrani, če je sploh še mogoče.¹¹⁶

Lepa Marijina slika, delo njegove roke, je v kapeli vojaške bolnišnice v Ljubljani. V starološkem gradu je pet Kremsterschmidtovih oljnih slik, dve perorisbi in devet radirank različnih oltarnih slik, ki jih je ustvaril delno za Dolnjo Avstrijo in delno za Ogrsko. Dve na baker slikani oljni sliki kažeta prizora iz znanih rimskih mitov: Akteonovo spremenjenje v jelena in Danaide, ki so obsojene, da v podzemlju polnijo preluknjane sod; le po srečnem naključju sta se ohranili umetnosti in kranjski deželi. Prej sta bili sliki v lasti nekega trgovca, čigar gospodinja (40) se je zgražala nad sicer golimi, pa prav nič nespodobnimi ženskimi postavami, pa je lepi sliki dala pokriti z malto. V trgovčevem zapuščinskem inventarju sta figurirali umetnini kot »dve bakreni plošči v zlatem okviru« ter sta bili ob razprodaji prodani kot baker po teži nekemu

znanemu mestnemu kramarju, ta pa ju je prodal nekemu krčmarju, da bi rabili kot — vratca za peč. Šele zadnji trenutek so opazili, da se izpod malte svetlika barva in nato se je posrečilo slikarju Pavlu Künlu, da je sliki očistil vseh tujih dodatkov, ne da bi bila njuna prvinskost poškodovana. Kolikere druge slike so pač že na Kranjskem zaradi indolence ali nerazumevanja prav tako končale kot »vratca pri peči«!

Že poprej smo omenili, da je sredi 17. stoletja, ko se je tudi na Kranjskem prebudil umetnostni čut, in še bolj v 18. stoletju deželno plemstvo posebno skrbelo, da je okrasilo dvorane in hodnike svojih gradov in graščin z vsakovrstnimi slikami. V ta namen so klicali slikarje z Nemškega in iz Italije ter jim zaupali te naloge. Namen ni bil vedno umetniški, večkrat je odločala tudi moda ali pa so vplivale druge lokalne razmere. (41) Tudi »potujoči slikarji« pri teh naročilih največkrat niso mislili toliko na uresničitev svojega umetnostnega entuziazma, ampak bolj na obljubljeni zaslužek in plačo. Pogosto so ostajali leta in leta na istem gradu ter slikali dobro in slabo vseprek, kar je naročnik želel: zdaj zgodovinske prizore, zdaj portrete, tu krajine, tam tihožitja, lovske scene, bambocciade, cvetje in sadje, največkrat v velikanskih dimenzijah, kajti navadno je bilo treba prekriti s temi slikami velike ploskve sten. Ko so končali delo v prvem gradu, so se preselili v drugega in slikali tamkaj navadno iste predmete, kvečjemu da so tu in tam vnesli kakšno manjšo, nepomembno spremembo. Nekatero upodobitve so veljale celo kot stereotipno neizogibne.

Nekatero teh slik nesporno dokazujejo umetniško nadarjenost svojih mojstrov in zaslužijo še danes večjo pozornost, kot so je navadno deležne zdaj, ko jih najdemo večkrat na odprtih hodnikih izpostavljene vsem vremenskim vplivom. Pri večini pa gre za šablonska dela brez notranje umetnostne vrednosti.

Le prav redko se posreči ugotoviti imena teh slikarjev. V lastni domovini so nanje pozabili, ker so bili pogosto tudi cela desetletja zdoma, — tu pa smo jih pozabili, ker so bili kakor ptice selivke, ki jih opazimo le, ko lete mimo; tako jih je doletela usoda efemernosti (42), ki neverjetno hitro izpuhti. K temu moramo prišteti še okoliščino, da je večina teh slik zaradi nenavadno velikih dimenzij morala obviseti na prvotnem mestu ter so torej veljale kot neločljivi in trdni sestavni del zidu. Če so gradovi menjali lastnika, kakor se je zlasti tisti čas pogosto godilo — se pač nihče ni posebno zmenil za te slike. Bile so sama po sebi razumljiva pritiklina in novi lastnik ni vedel, kdaj in kako so nastale ter se za to tudi ni menil.

Vendar najdemo v Valvasorjevi kroniki kazalec, ki zelo zanesljivo opravičuje sklep, da je bil slikar mnogih, in sicer najboljših med temi slikami, Nizozemec Almanach ali Almanak. Bil je Valvasorjev sodobnik in ta ga označuje kot odličnega slikarja in pripominja, da je naslikal po kranjskih gradovih zelo mnogo lepih slik, tako imensko na gradu Bokalce po naročilu lastnika barona Wolfa Sigmunda pl. Strobelfhof (roj. 1645, umrl 1707). Tudi baron Jožef Erberg se v svojem pogosto citiranem rokopisu spominja tega slikarja in dostavlja, da so ga gostoljubno sprejeli na posestvih družine barona Erberga v Sostrem, Dolu in Stari Loki in da je tamkaj naslikal družinske portrete in druge podobe.¹¹⁷

Neka iz tistega časa izvirajoča slika v Stari Loki — Hieronim velikanskih dimenzij (43) — ki je pač delo neke druge roke, je signiran z imenom EVL-HAUSER in s slabo vidno letnico, toda kaj več o tem slikarju ne vemo.¹¹⁸

Še dva umetnika iz tistega časa naj tule omenim, katerih življenje je za zdaj še vedno zavito v temo. Prvi je France Jelovšek, imenovan tudi Francesco, ki je leta 1734 naslikal Sv. Družino za stranski oltar šentpeterske cerkve,¹¹⁹ drugi pa Filip Wergant (Bergant), o katerem pravi Erbergov rokopis, da je bil v deželi priljubljen slikar in da se je na eni svojih najboljših slik — Kristus na Oljski gori — ki je shranjena v Dolu, podpisal s glagolskimi črkami z besedami: malana est ova figura po Ph. Bergantu 1750.¹²⁰

Toda tudi slikarskih umetniških diletantov ni manjkalo niti tedaj niti pozneje. Čeprav njihova dela niso bila namenjena širši javnosti, je njihov zgled vendarle spodbudno deloval v ožjem družinskem in prijateljskem krogu in njihovim podobam se niti strožje presoje ni treba bati.

Med takimi umetniškimi diletanti, katerih slike so se še ohranile, naj omenim:¹²¹ barona Georga Adama pl. Grimbschitza, ki je ljubil v svojih slikah snov iz rimske mitologije; Johanna Sigmunda pl. Brekerfelda, ki je slikal dobre podobe živali in so ga cenili zlasti kot slikarja ptičev; baronico Terezijo pl. Flachenfeld, rojeno bar. Wintershofen, ki se je izkazala kot dobra miniaturistka; Franca (44) Antona pl. Steinberga (1684—1765), od čigar slik se je ohranilo še nekaj kosov v Polhovem Gradcu in Lesnem brdu; Sigismunda grofa Gallenberga, čigar študijo glave — morda portretno — smo videli v starološkem gradu; naslikana je sproščeno in krepko s pastelnimi barvami na pergamentu in zaznamovana z imenom Sigismund Comte Gallenberg 1771; Frohmüllerja, ki je razen drugih slik v pastelu naslikal tudi lepo oltarno podobo: sv. devic Apolonije, Lucije in Agate v drugi kapeli od vhoda na desni strani frančiškanske cerkve, in končno Jožefa barona Erberga. Ta pravi domoljub ni samo s svojim mecenstvom izčrpno podpiral upodabljaljoče umetnosti na Kranjskem, marveč je znal tudi sam odlično poprijeti za risalo, paleta in čopič. Njegovemu že večkrat omenjenemu rokopisu »Versuch eines Entwurfes zu einer Literaturgeschichte Krains« so priloženi trije sezname »Zeichnungen und Gemälden von mir«, ki spadajo v leta 1810 do 1824; iz njih razberemo, kako vsestranska je bila umetniška izurjenost in umetnostna razgledanost tega kranjskega plemiča, kajti tu najdemo risbe s svinčnikom in tušem, miniature, perorisbe na papirju in pergamentu, da, celo umetelno napisan in poslikan molitvenik. Mnoge teh umetnin so prišle v roke presvetlega dvora, kateremu jih je Erberg namenil, druge spet v roke Erbergovih sorodnikov in prijateljev, kajti njegov rod je z njim po moški strani izumrl (45); vse pa so javnosti nedostopne, zato smo še bolj dolžni ugotoviti vsaj to, da eksistirajo, in hudo izgubo, ki jo je Kranjska utrpela, ker se s tako ljubeznijo in znanjem zbrana dolska zbirka ni mogla ohraniti v deželi.

Ostane nam še, da se spomnimo tistih slikarjev, ki so delovali sicer v našem stoletju, pa so bili rojeni še v zadnjem desetletju preteklega stoletja, ali so umrli ter zato že pripadajo zgodovini preteklosti.

Tu je portretni in figuralni slikar Matevž Langus.¹²² Rodil se je 9. oktobra 1795 v Kamni gorici pri Kropi kot kovačev sin, kaj kmalu pa se je v njem prebudila želja po risanju. Posrečilo se mu je tudi obiskati slikarsko akademijo na Dunaju in pozneje (1824) Rim, Neapel in München ter se tam nadalje izobraževati. Njegove knjige skic in študij kažejo mnogo pridnosti, toda nobenega sistematično urejenega napredka. Langus ni bil ustvarjalen talent, pač pa je zelo srečno in z največjo natančnostjo kopiral slike vseh mogočih mojstrov. Čeprav sovпада njegovo delovanje s časom, ko je bil on skoraj edini pomembnejši figuralni slikar na Kranjskem (1825—1855), vendar s svojimi deli ni bil zelo ploden. O umetnostni vrednosti njegovih slik se mišljenja zelo razhajajo.

Ta bi mu rad prisodil odlično mesto v umetnosti, drugi pa ga zelo (46) zapostavljajo. Resnica bo tudi tu v sredini. Slike kažejo dobro risbo, manjka pa jim poleta; v barvi so prijetne, toda brez moči. Nekam boječe, malenkostne in sladkobne so. Vse pričajo o veliki prizadevnosti in skrbni izdelavi, ne morejo pa nas ogreti. V njegovih Madonah lahko razberemo več ali manj obraznih črt njegove žene, kar bi seveda slikam nikakor ne bilo v škodo, če bi jih Langus znal poduhoviti.

Najbolj posrečene so fresko slikarije tega slikarja. Morda so ga velike ploskve prisilile, da je krepkeje in svobodneje porabljal čopič ali pa so perspektiva in skrajšave terjale močnejše sence — kratko: Langusove freske so vsega upoštevanja vredne. To velja posebno za freske, ki jih je leta 1843 in 1844 naslikal v kupoli in laterni stolnice. Vsekakor je imel pri tem pred seboj odlične freske Giulia Quaglia iz leta 1704 kot vzorne predloge in posrečeno se je trudil, da bi jih dosegel, le žal, da preozko grlo laterne in preveč navzven segajoči venčni zid nekoliko omejujeta pogled na celoto in zmanjšujeta vtis.

Tudi v ljubljanski frančiškanski cerkvi, v Št. Vidu pri Ljubljani, v Šmartnem pod Šmarno goro, v Sv. Jakubu v Škofji Loki, v romarski cerkvi na Šmarni gori in drugod najdemo Langusove freske (47). Prav tako so delo njegove roke slike sv. Katarine Sienske in Alojzija Gonzaga na oltarnih mizah ter oltarna slika sv. Janeza Nepomuka v stranskih kapelah v stolnici ter slika Marijinega oznanjenja v glavnem oltarju frančiškanske cerkve.

Vredno je tudi omeniti, da je Langus napravil za misijon kranjskega misijonarja Franca Pirca v Severni Ameriki in mu leta 1839 tudi odposlal tri oltarne slike: Kristus izroča sv. Petru ključ; Sv. Frančišek Ksaverij pridiga divjakom in Kristusov krst.¹²³

Langus je umrl, od vseh spoštovan, 20. oktobra 1855 v Ljubljani in je svojo ljubezen do umetnosti celo v svoji zadnji volji pokazal tako, da je odredil kaj ugledno volilo za štipendijo slikarjem.

Henrika Langus, njegova nečakinja in učenka, se je rodila 15. julija 1836 ter je nadaljevala študije na dunajski akademiji pod vodstvom profesorja Blaasa. Po primerkih njene umetnosti, ki smo jih videli v Stari Loki, moramo iskreno obžalovati, da je prenegla smrt leta 1876 njeno delovanje prehitro končala.¹²⁴

Kar zadeva število in mnogoličnost stvaritev je bil Langusu pravo nasprotje figuralni slikar Franc vitez von Kurz zu Thurn und Goldenstein, ki je vodil o svojem delu natančen zapisnik ter je lahko izkazal 93 fresko slikarij različnih velikosti, 138 oltarnih slik, 124 postaj križevega pota, razen tega pa še dekoracije za ljubljansko in graško gledališče, naslikal pa je tudi 80 krajinskih vedut (48). Rodil se je 20. januarja 1807 v St. Michaelu in Lungau, bil učenec risarske akademije v Gradcu ter prišel kot učitelj risanja na Mahrovo trgovsko šolo v Ljubljano, odkoder se je 1867 preselil v Gradec, kjer je 1878 umrl. Njegove oltarne slike najdemo v frančiškanski cerkvi v Ljubljani, v cerkvah v Kamniku, Vavti vasi, Soteski, Planini, Sv. Duha pri Krškem, v Devici Mariji v Polju pri Ljubljani, v Mirni peči, Cerknici; pri teh slikah na splošno hvalijo živahen kolorit, ki pa se vendar tu in tam sprevrže v kričeč in maniriran izraz.¹²⁵

Mihael Stroy, rojen v drugem desetletju našega stoletja v Kranju, se je izoblikoval v Benetkah in Rimu v portretnega in figuralnega slikarja. Z umetnostjo se je ukvarjal manj zaradi zaslužka, pač pa bolj diletantsko. Zato so njegove slike tudi bolj redke in manj znane. Slika Srca Jezusovega na menzi stranskega oltarja sv. Nepomuka v šentpetrski cerkvi v Ljubljani je delo

njegove roke. Doprnsni portret knezoškofa Antona Alojzija Wolfa, ki ga je napravil v šestdesetih letih, je že večkrat vzbudil pozornost. Prav tako tudi nekatere kopije po italijanskih mojstrih in nekatere žanrske slike. Na njegovih slikah hvalijo skrbno izdelavo, čeprav bi bilo tu in tam mogoče risbi kaj očitati. Umrl je v Ljubljani.¹²⁶

P. Paul Künl, portretni in figuralni slikar, sin vojaškega uradnika v Ljubljani, je dobil prvo izobrazbo v vojaški vadnici, nato pa je bil potrjen k domačemu 17. pehotnemu (49) regimentu. Poznejšo umetniško izobrazbo je dobil na slikarski akademiji na Dunaju. Najprej se je posvetil portretnemu slikarstvu, tako miniaturnemu kot v oljnatih barvah, ter je žel hvalo ob portretih, ki so postajali na Kranjskem že zelo redki, zaradi zgovorne podobnosti in tople življenjske karakteristike. Pozneje se je predal izključno slikarstvu ter je slikal svetopisemske prizore in prizore iz svetovne zgodovine, oltarne in banderske podobe, križeve pote, mitološke in druge ateljejske slike.

Njegov čopič ni širok; prav tako je zavračal ostre barvne kontraste in pastozne barvne nanose, s kakršnimi dosegajo efekte moderni realisti. Nasprotno, njegove slike so naslikane z drobnim, mehkim čopičem, skrbno izdelane in v barvah harmonične, da oko uživa nad njihovim mirom. Prav imenitno se mu je posrečil barvni ton inkarnata ženskih teles, angelov, genijev in amoretov, ki jih je znal v najrazličnejših držah prežeti s tako ljubkostjo, da slike vedno z veseljem pogledamo ter se veselimo vedrine in ljubkosti figur.

Künl je bil tako skromen, da si ni lastil slave ustvarjalne originalnosti, marveč se je rad naslonil na druge klasične predloge, ki jih je znal mojstrsko posnemati. Eden njegovih dosežkov, ki ga je veljal mnogo truda, je bila kopija znane bojne scene, izvršene v tolčeni bakreni pločevini, ki jo hrani kranjski Deželni muzej in ki predstavlja zmago nad Turki pri Sisku pod poveljstvom grofa Andreja Auersperga; to delo je napravil po naročilu kneza Auersperga (50).

Nihče pa ni na Kranjskem prekosil Künla v umetnosti restavriranja poškodovanih oljnih slik. Trud, s katerim se je poglobljal v tip slike, ki jo je bilo treba restavrirati, diskretnost, s katero je pomagal s svojim čopičem samo tam, kjer je bilo neogibno potrebno, pravi stilni čut in čisto reševanje različnih barvnih ugank, ki so se mu pri tem pogosto zastavljale, zaslužijo priznanje umetnostnih strokovnjakov tem bolj, ker je vedno manj slikarjev, ki bi se s temi nalogami ubadali ali jih znali tako spretno reševati.

Med najpomembnejše Künlove cerkvene slike spadajo v Ljubljani oltarna slika sv. Vincenca v kapeli prisilne delavnice, oltarne slike sv. Mihaela, Frančiška Ksaverija, Kristusa na križu v cerkvi trnovskega predmestja, Kristusa in Samarijanke ob vodnjaku v protestantski cerkvi. Tudi nekatere štajerske cerkve krase Künlove slike.

Pošteni in odkriti značaj sta pridobila Künlu tudi v širših krogih številne prijatelje. Le do svojih strokovnih tovarišev je ostal zadržan. Zadnje je sploh karakteristično znamenje vseh na Kranjskem delujočih slikarjev; upira se jim, da bi se po zgledu starih mojstrov združili v družbo, da bi zbrali okoli sebe krog (51) učencev in tako na neki način ustanovili slikarske šole, v katerih bi lahko dozorel primeren podmladek. Vsak je tkal in pletel sam zase. Če je smrt napravila v njihovi vrsti vrzel, pogosto cela desetletja ni bilo nikogar, ki bi navezal nit tamkaj, kjer se je strgala predhodnikova. Žalostni nasledek tega je, da mora sleherni, ki pride na novo, začeti najprej spet od začetka, si ustvariti na novo klientelo in da celotno umetnostno življenje ostaja na istem mestu

in v istih ozkih mejah. Kūnl je umrl v Ljubljani še v najboljših moških letih in vsi, ki so ga поблиže poznali, so iskreno žalovali za njim.¹²⁷

Med pomembnejšimi diletanti tega časa se moramo spomniti še krajinskega slikarja Antona Hayneja, rojenega 17. januarja 1787 v Kranju, ki je umrl kot ravnatelj c. kr. veterinarskega zavoda 17. avgusta 1853 na Dunaju.

Zaradi svojih naravoslovnih študij in znanja je bil pogosto v zvezah z renomiranimi avtoritetami svoje stroke, med drugim tudi z rajnim nadvojvodom Johannom, ki mu je v svoji naklonjenosti podaril v častno priznanje dve lepi, na baker naslikani tako imenovani sliki za tobačno dozo. Haynejeva ljubezen do narave se kaže tudi v želji, da bi jo slikal. Njegove slike odlikuje jasna, lahkotna in prosojna obdelava svetlobe in zraka in resnično sijajno naslikano drevje; prav gotovo bi Hayne bil zaslužile, da bi jih prištevali med najboljše svoje vrste, če bi bil Hayne znal zajeti prostor med ospredjem (52) in srednjim planom slike ter s pravo ekonomijo štafaže slike bolj umiriti. Sicer pa ni umetnik nikoli izstopil iz kroga skromnega diletantizma, kar bi sicer v interesu umetnosti želeli.¹²⁸

Smrt je umetnosti prekmalu iztrgala Antona Karingerja, prav tako avtodidakta in krajinarskega slikarja, sina uglednega ljubljanskega trgovca. Na slikah je rad porabljal močne svetlobne efekte, s čimer so te pridobile sicer na učinkovitosti, ne pa na resničnosti. Med njegovimi najboljšimi krajinami so tiste, ki jih je zvesto po naravi naslikal med bivanjem v Dalmaciji na črnogorski meji ter jih poživil z bogato štafažo v pisane in v slikovite noše tamkajšnjih gorskih ljudstev oblečenih ljudi. Zaradi umetnosti je napravil Karinger več potovanj, s katerih je prinesel navadno bogato napolnjeno mapo skic, ki pričujejo o njegovi prizadevnosti in umetnostni vnemi. Tudi v portretni stroki je pokazal posrečene poskuse. Nekrolog, ki je izšel pet let po njegovi smrti, vsebuje častne nadrobnosti o umetnostnem življenju tega zelo nadarjenega slikarja.¹²⁹

Neki umetnostno nadarjeni dami, Amaliji pl. Hermansthal, se moramo med diletanti tistega časa zahvaliti za portret zaslužnega gimnazijskega prefekta Franca Hladnika in domorodnega jezikoslovca, bibliotekarja M. Čopa; oba hrani kranjski Deželni muzej. Ta umetnica je bila hči (53) ljubljanskega advokata dr. Johanna Oblaka, učila se je ob muzejih italijanske šole v Benetkah in Rimu ter je slikala prav tako spretno, vendar pa, z izjemo omenjenih oljnih podob, vedno le za ožji krog svoje družine, in sicer portrete in tudi druge figuralne slike.¹³⁰

Končno se moramo spomniti še avtodidakta, duhovnika Franca Pustovrha. Rodil se je 4. decembra 1827 pri Sv. Katarini nad Medvodami, prve pobude za slikarstvo pa je dobil na svojem dušnopastirskem mestu v Velesovem, kjer je poskusil večkrat in uspešno kopirati Marijino sliko v glavnem oltarju in nato naslikati še druge žanrske slike po bakrorezih in jeklorezih. Umrl je na Selih leta 1876.¹³¹

Ko to skico zaključujemo, bomo hvaležni vsakemu, ki bi bil pripravljen strokovno dopolniti njene vrzeli ali popraviti njene napake.

Komentar

Z opombami ne želim podati strokovnega dopolnila Strahlovcu tekstu, ampak predvsem pokazati, kje in kako je zajemal svoje podatke in informacije, delno osvetliti avtorjevo razmerje do obravnavane stvarine in popraviti nekatere spodrsaljaje, ki pa so kajpak pogojeni predvsem v tedanji vednosti o našem spomeniškem gradivu in o umetnikih, delujočih na slovenskih tleh. Zato sem posamezne podatke dopolnjeval le toliko, kolikor se mi je zdelo nujno potrebno ter sem novejšo literaturo navajal samo tam, kjer potrjuje ali korigira Strahlovo besedilo, ki je

predvsem zgodovinski dokument in — vsaj za 19. stoletje — zgodovinski vir, ne pa informativen priručnik. Nadrobnejša kritična izdaja bi morda terjala nekoliko obsirnejši komentar, prepričan pa sem, da bo za prvo orientacijo zadoščal tak, kakršen je.

1. »bavarski vojskovodja Vitovec« — pravilno bi bilo seveda »českí vojskovodja«. — 2. Podatek je bil povzet po (nepodpisani) objavi v MHVK 1862, str. 32. — V svojih vizitacijskih dekretih je škof Carcanus ukazal med drugim tudi: »... praesertim Ecclesiarum filialium ineptae picturae delectantur... Sedilia antiqua et deformia, quae decorem Ecclesiae non decent, tollantur et fient uniformia...« — 3. Popis bistrskega rokopisa je objavil P. Radič (Die Freudenthaler Handschrift, »Augustinus de civitate Dei« aus dem Jahre 1347, MHVK 1862, str. 6 ss.). — Rokopis seveda ni »najstarejši spomenik grafične umetnosti na Kranjskem«, saj imamo ohranjene iluminirane rokopise stiškega skriptorija že iz 12. stoletja; teh pa Strahl še ni mogel poznati. Prim.: F. Stelè, Monumenta artis slovenicae I, Ljubljana 1935, str. 49. — 4. Informacijo o kranjskih rokopisih je mogel dobiti Strahl v MHVK 1856, str. 24. — Rokopis homilij sv. Gregorija ne izhaja iz kapucinskega samostana v Kranju, marveč ga je naročil in podaril leta 1412 kranjski župni cerkvi župnik Koloman de Manswerd. Pisar je bil Jakob Chacpek (leta 1410). miniaturist pa Heinrich Aurhaym, ki je delal tudi na dvoru vojvoda Ernesta Zeleznega. Ta je okrasil tudi iniciale kranjskega misala. Danes hrani rokopisa Nadškofljiški arhiv v Ljubljani. — Prim.: F. Stelè, Slikarstvo v Sloveniji od 12. do 16. stoletja, Ljubljana 1969, str. 332 ss. — 5. Wolfgang Schrötl je bil reinski opat v letih 1490—1515. Samostan je dal utrditi s stolpi in z obzidjem, tu pospeševal umetnost in znanost. Po samostanski tradiciji je dokončal leta 1493 z lepimi miniaturnimi okrašenimi misali, ki ga je pisal baje na kolenih. Seveda ima ta podatek s kranjsko umetnostno situacijo le malo skupnega. — Prim. R. Kohlbach, Die Stifte Steiermarks, Graz 1953, str. 110. — 6. Freske sv. Kristofa pri sv. Juriju nad Tržičem Strahl najbrž sam ni videl. Zanj je lahko zvedel iz članka Georga Križaja (Notizen über die Kirche S. Georgii nächst der Ruine Altguttenberg bei Neumarkt, MHVK 1860, str. 76). Na žalost se avtorjeva želja, da bi se vsaj ta freska ohranila, ni uresničila. Se preden je rokopis dokončal, so cerkvi 1867 prizidali novo zakristijo in tedaj sliko uničili. Njene ostanke vidimo zdaj na zakristijskem podstrešju. Namesto tega je 1931 naslikal slikar M. Bradaska novo fresko sv. Kristofa. — Prim.: V. Kragl, Zgodovinski drobci župnije Tržič, Tržič 1936, str. 162 in 166. — 7. Podatke o gotških cerkvah je lahko nabral avtor pri Dimitzu (Geschichte Krains I, Laibach 1874, str. 317) ali pri P. Hitzingerju (MHVK 1865, str. 96 ss.). — Čudno pa je, da je izpustil spomenik, ki ga je moral pač najbolj poznati — župno cerkev v Škofji Loki! Ali se mu je morda zdela ta s svojo baročno opremo že preveč skažena? Prav tako je diskretno zamočal usodo izredno dragocene stare župne cerkve v Stari Loki, ki jo je dal leta 1863 župnik Franc Kramer dobesečno pred Strahlovima očmi barbarsko podreti in na njenem mestu sezidati nekvalitetno novo stavbo. Iz Kramerjevih, kar zadeva prenavljanja cerkva zelo neslavnih spominov (Zivljenje in delovanje Franc-a Ks. Kramer-ja, poslednjič korarja v Ljubljani, popisano od njega samega, Drobtinice XXVI, Ljubljana 1892, str. 115 ss., 125) razberemo, kako se je »graščinski sosed in zagrizeni nasprotnik« trudil, da bi zlepa ali zgrda trmastega župnika spametoval in dragoceni spomenik, ki je segal še v romanski čas, rešil, toda vse je bilo zaman. — 8. Podatki o dvorski cerkvi so bili dosegljivi v MHVK 1848, str. 73 ter v Blätter aus Krain 1859, str. 119. — V resnici je prezbiterij dvorske cerkve najstarejši del stavbe, ni pa bil obokan mnogo pred letom 1544. »Oratorija« sta pač empori ob straneh prezbiterija, ki sta delo iste roke kot glavni portal. — Prim.: M. Marolt, Dekanija Vrhnika, Ljubljana 1929, str. 227 ss. — 9. Cerkev sv. Primoža nad Kamnikom je v začetku najbrž še predromanska. Drugo veliko predelavo je doživela leta 1459, medtem ko je bil prezbiterij dozidan šele 1507. Letnica 1472 je nasledek napačnega branja gotsko stiliziranih števil 59. (F. Stelè, Epigrafične drobtine, ZUZ V, Ljubljana 1925, str. 43 ss.; Isti, Politični okraj Kamnik, Ljubljana 1928, str. 161.) Strahl je podatek prevzel iz članka J. Jellovschka Die Filial und Wallfahrtskirche St. Primi und Feliciani bei Stein, MHVK 1856, str. 12 ss. Kar zadeva freske, je zadnja restavracija na njih odkrila letnico 1504. S tem seveda odpadejo tudi predlagane identifikacije portretov. Vsaj za podobo cesarja bi lahko rekli, da kaže portretne črte Maksimilijana I. — 10. Podatke o zvonovih je povzel Strahl po P. Hitzingerju, Zur Geschichte der Glocken in Krain, MHVK 1862, str. 43 ss. — Pravilno se napis kaže + A. D. MCCCLIII M. VIVENTIVS ME FECIT (Leta Gospodovega 1354 me je napravil mojster Vivencius). — Prim.: M. Marolt, Dekanija Vrhnika, o. c. str. 198. — 11. Izvir podatka kot pri op. 10. — Napis se pravilno bere VIVENTIVS Q(ondam) NICOLAI ME FECIT. — Na Kranjskem, Stajerskem in celo v Veroni najdemo še več drugih Vivencijevih zvonov. Verjetno gre za nekega potujočega zvonarja ali pa je ta deloval nekje v zaledju Benek, kot pravilno sklepa tudi Strahl. — Prim.: A. Gnirs, Alte und neue Kirchenglocken, Wien 1917, str. 223 ss. in passim. — 12. Izvir podatka kot pri op. 10. Tam je tudi navedeno, da je zvon v cerkvi sv. Daniela v Zalogu pri Postojni, cesar Strahl ne omenja. — Prim. tudi A. Gnirs, o. c. str. 219. — 13. Podatek je povzet po Georgu Križaju v MHVK 1860, str. 76 (glej op. 6). — 14. V resnici navaja Valvasor precej več umetnostnih podatkov tako o zidavah cerkva in gradov, o freskah na Visokem, o Tintoretu v Novem mestu, o slikarjih Gladiču in Almanachu. Mnogo skrbnejše kot Strahl ga je po tej strani uporabil P. Radič (Umeteljnost in umetelna obrtnost Slovencev, Letopis Matice Slovenske, Ljubljana 1880, str. 26 ss. Prim. tudi: F. Stelè, Valvasorjevo grafično delo, spremni tekst v knjigi M. Rupel, Valvasorjevo berilo, Ljubljana 1969³, str. 517 ss. — 15. O Andreju Trostu glej op. 46. Math. Grieser (pravilno Greyscher) misli v Šteska (Slovenska umetnost I, Celje 1927, str. 19), da je bil po rodu Ljubljčanec, živel pa je na Dunaju; sodeloval je tudi s štajerskim topografom Vischerjem ter bil med prvimi Valvasorjevimi grafičnimi izdelavci. Appelt — pravilno Atzelt — je bil v Valvasorjevem krogu manj viden, Peter Mungerstorf (ne: Muggendorf) je sodeloval zlasti pri Valvasorjevi Koroški topografiji. Seveda je imel Valvasor še več risarskih pomočnikov in bakrorezcev, ki pa jih Strahl ne omenja. Prim.: F. Stelè, Valvasorjevo grafično delo, o. c. str. 522 ss. — 16. Baron Jožef Kalasanc pl. Erberg (1771—1843), lastnik graščine v Dolu pri Ljubljani, je bil v službi kranjskih deželnih stanov in od 1809 dvorni vzgojitelj na Dunaju; vsaj od 1816 je bival stalno v Dolu, ker je živčno zbolet. Bil je zaslužen kulturni zgodovinar in mecen ter je zbral v Dolu tudi lepo zbirko slik. Povezan je bil z domačimi, tudi slovenskimi kulturniki ter zbral spomine kranjske preteklosti in sedanosti, imel bogato knjižnico ter je podpiral tudi Deželni muzej. Pomembna je bila njegova galerija znamenitih Kranjčev, v kateri je bilo 64 v baker vrezanih portretov, ki jo je izročil dunajski zasebni cesarjevi knjižnici ter jo pospremil s spisom »Sammlung von grösstenheils in Kupfer gestochenen Portraitee gebornen Krainer und solcher Personen, die in vorzüglichen Verhältnissen im Lande standen, aus zerstreuten Quellen zusammen-

getragen, in alphabetischer Ordnung gereiht und mit einigen Lebens-Notizen als Beitrag zur Kenntniss der Landesgeschichte bereichert.« Nič manj pomemben vir za kranjsko literarno in umetnostno zgodovino pa je rokopis »Versuch eines Entwurfes zu einer Literatur-Geschichte für Krain, nach den Quellen der Lustthaler Bibliothek und Archiv' bearbeitet zu meinem bios eigenem Gebrauche, 1825 an Winterabenden«. Strahl je vsaj zadnji rokopis gotovo poznal ter je iz njega povzel več podatkov zlasti o umetnikih 18. stoletja. Sicer pa je že Klun objavil tri poglavja iz Erbergovega »Versucha« v MHVK 1862, str. 25, 65 in 73. P. Radics pa je poročal v MHVK 1862 (str. 37) o rokopisu o portretih (Ueber ein unser Krain betreffendes Manuscript in der Handbibliothek Sr. Majestät des Kaisers). — Prim.: F. Kidrič v SBL I, str. 162 ss. — 17. Po A. Dimitzu, Die Monstranze von Göttenitz, MHVK 1862, str. 85. — 18. Po A. Dimitzu, Das Siegel der Stadt Gotschee aus dem J. 1471, MHVK 1862, str. 85. — 19. Ta trditve je pač eden največjih Strahlovhov spodrsiljavev. Srednjeveško spomeniško gradivo je poznal predvsem v pomanjkljivih objavah, le malo ga je videl na lastne oči. V resnici je prav srednji vek na Kranjskem zapustil izredno veliko število arhitekturnih, kiparskih in slikarskih spomenikov, vmes tudi nekaj nadpoprečno kvalitetnih. Celó Dimitzeva »Geschichte Krains«, ki jo je porabljal, bi mu lahko ponudila nekaj več podatkov. — 20. Zgodba o Dürerjevi poti čez Kranjsko in o bivanju v Kamniku je seveda le romantična pripovedka, ki jo je v naši literaturi ovrgel že P. Radics (Umeteljnost in umeteljna obrtnost, o. c. str. 11) ter se pri tem skliceval na delo M. Thausinga »Dürer, Geschichte seines Lebens und seiner Kunst« (Leipzig 1876, str. 258). Vse zmote je zakrivila znana risba »slovenske kmetice« (Una vilana Windisch 1505 je napisano na njej), ki pa jo je Dürer lahko narisal tudi nekje v Benečiji. Dürer je potoval v Italijo oz. se vračal iz nje najbrž čez Tirolsko, mogoče pa ga je pot peljala tudi čez Kanalsko dolino na Koroško in nato na Nemško. Tako vsaj sklepa tudi K. Ginhart (Albrecht Dürer war in Kärnten, Carinthia I, 152, Klagenfurt 1962, str. 129 ss). — 21. Ign. Oroschen, Michael Tiffernus, MHVK 1858, str. 21 ss. — Magister Mihael Tiffernus, po rodu iz Laškega pri Celju, je bil humanist in učitelj ter svetovalec vojvode Kristofa Württenberskega († 1555), katerega je celo rešil, ko je ta zbežal iz spremstva v Spanijo potujočega Karla V. Njegov nagrobnik v stuttgartski »Stiftskirche« je uničen. Umrl je v starosti 67 let leta 1555. — 22. Nicodemus Frischlinus, nemški sliknik in humanist (1547 Ezingen — 1590 Hohenrauch na Württenberskem), izredni profesor poezije in zgodovine v Tübingenu, kjer se je seznanil s slovenskima protestantoma Trubarjem in Dalmatinom in z Megiserjem; zadnja dva sta bila njegova učenca. Ker je prišlo do napetosti med njim in tübingškimi univerzitetnimi oblastmi, je sprejel povabilo kranjskih stanov, naj pride v Ljubljano, kjer je bil 1582-84 rektor stanovske šole, po odhodu iz Ljubljane pa je živel po raznih krajih v Nemčiji. Njegovo delo v Ljubljani je bilo zelo pomembno za razvoj protestantskega šolstva. — Prim.: F. Kidrič v SBL I, str. 190 ss. — 23. Podatki so povzeti po Th. Elzeju, Die Anfänge der Buchdruckerei in Krain, MHVK 1861, str. 90 in 1863, str. 11 ss. — Manlin (Mandelc, Manlius) Janez, rojen neznan kdaj in kje, umrl najbrž na Ogrskem. 1575 je odprl v Ljubljani tiskarno, v kateri je tiskal protestantske tekste (poskusni list za Dalmatinov prevod Biblije 1580, Dalmatinov prevod Jezusa Siraha 1575, Tuščakove Kerszhanske leipe molitve 1597, Dalmatinov Ta celi Katechismus 1579; Mandelčevi tiskarni pripisujejo tudi — morda pre nagljeno — Neue Zeytung... wie der Türck ist den 28. tag Maecij für die Statt Medlinge gezogen 1578. Vsega je tiskal 26 del v slovensčini, nemščini in latinščini, Spomladi 1582 je moral Ljubljano na ukaz vojvoda Karla zapustiti. Da bi bil prišli z njim v Ljubljano tudi lesorezci, je mogoče, a težko dokazljivo. Sam je predlagal, da bi za Dalmatinovo Biblijo dobili tübinske ilustracije, ki so bile tedaj shranjene v Ungnadovem gradu Waldenstein na Koroškem. — Prim.: J. Logar v SBL II, str. 39 ss; B. Reisp, Mandelčevi ljubljanski tisk v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani, Kronika XI, Ljubljana 1963, str. 51 ss. — 24. Marijin spomenik pred cerkvijo sv. Jakoba so dali postaviti na svoje stroške deželni stanovi; postavljati so ga začeli 1680. Model zanj je napravil J. V. Valvasor. Marijin kip je zmodeliral salzburški kipar Wolfgang Weissenkirchner ml., vžil pa ga je po tehnični metodi, ki je bila prav tako Valvasorjev izum, ljubljanski zvonar Kristof Schlag v zvonolivarni pri Karlovhovih vratih 16. decembra leta 1681. Na steber so ga dvignili 27. marca 1682. — J. V. Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, str. 689. — 25. Doprni kip maršala Radetzkyja so postavili po sklepu ljubljanskega občinskega sveta (iz leta 1858) 1860 v ljubljanski Zvezdi, zmodeliral pa ga je ugledni dunajski kipar Anton Dominik Fernkorn, ki je tudi avtor Jelačićevega spomenika v Zagrebu. Kip je danes shranjen v ljubljanskem Mestnem muzeju. — H. Costa, Zur Geschichte des Radecky-Denkmales in Laybach, MHVK 1860, str. 41 ss; prim. tudi: H. Aurenhammer, Anton Dominik Fernkorn, Wien 1959; J. Mal, recenzija Aurenhammerjeve knjige, Kronika VIII, Ljubljana 1960, str. 135. — 26. Josef Sebastian Klauber (1700-1768), ki se je podpisoval tudi »Klauber catholicus«; Philipp Andreas Kilian (1714-1759) in Georg Christian (Christoph?) K. (1709-1781); Jeremias Gottlob Rugendas (1710-1772) in Georg Phil. R. (1701-1774); Christoph Winkler (ok. 1720-1797). — 27. Franz Xav. Jungwirth (1720-1790). — 28. Skof Tomaž Hren, ki mu sicer zamerijo grmade, na katerih je sežagal protestantske knjige, se je po drugi strani zelo trudil, da bi svojo škofijo in Ljubljano kar najbolj povzdignil v likovni in glasbeni umetnosti. Ker je primanjkovalo domačih umetnikov, je večkrat klical na delo tudi tuje mojstre s Koroškega in Salzburškega ali pa angažiral tiste, ki so se mimogrede mudili v Ljubljani kot npr. Leonard Kern. Teh umetnikov je bilo še precej več, kot jih je našel Strahl, ki se je pri tem oprl na objavo Hrenovih dnevnikov — koledarjev v MHVK 1862 (Aug. Dimitz, Historische Notizen aus den im Museal-Archive aufbewahrten Kalendern des Bischofes Th. Chrön). — 29. Aug. Dimitz, Historische Notizen... o. c. str. 21 — Na pečatu je bila v sredi Marija z Detetom v kraljevski dvorani, na straneh pa Hrenov in škofijski grb. — 30. Aug. Dimitz, Historische Notizen... str. 87. — Vprasanje je, če je bil Marko (ne Maks!) Höbntner domačin ali le pri nas priložnostno delujoč slikar. — 31. Aug. Dimitz, Historische Notizen... o. c. str. 87 ss. — Rezbar Johann Baptist Costa je bil Goričan in verjetno furlanskega rodu. Za ljubljansko stolnico je naredil tudi nov oltar sv. Julija, ki je bil posvečen 1625. Oltar sv. Križa je stal na empori, od njem sta bila tudi »dva razbojnika«. V resnici je stal 64 R. — Prim.: J. Veider, Stara ljubljanska stolnica, Ljubljana 1949, str. 71 in 78. — 32. Peter Hofer je delal za Hrena v Gornjem gradu že leta 1606. Podobar je ucaikal visoko starost, saj se omenja v Ljubljani še leta 1651. A. Dimitz, Historische Notizen... o. c. str. 88. Prim. tudi: E. Cevc, Kiparstvo začetka 17. stoletja na Slovenskem, katalog: Umetnost XVII. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 94. — 33. Aug. Dimitz, Historische Notizen... o. c. str. 90. — Ta veliki oltar, ki ga je izdelal Leonard Kern, je bil namenjen za stolnico v Gornjem gradu ter je bil iz lesa, ne pa kamniten, kakor je mislila starejša literatura. Od njega sta se ohranila še reliefa Poklona sv.

treh kraljev in Marijinega kronanja (Maribor, Pokajinski muzej). Prim.: E. Cevc, Kiparstvo začetka 17. stoletja na Slovenskem, o c. str. 94. — Leonard Kern (Khern) je bil eden vidnejših nemških zgodnjebaročnih kiparjev, ki se je uveljavil zlasti v drobni plastiki. Rodil se je 1588 (ali 1583) v Forchtenbergu am Kochen, umrl je 1662 v Schwäbisch Hallu. Gornjegrajski oltar je njegovo najstarejše in največje samostojno delo. V Ljubljani se je kipar mudil ob vrnitvi iz Benek v domovino — 34. Aug. Dimitz, Historische Notizen ..., o. c. str. 90. — Blaschik, tudi Plashik. — 35. Aug. Dimitz, Historische Notizen ..., o. c. str. 88 in 90. — Matevž Plauz — to je staro, napačno branje imena Matija Plainar. Gre za slikarja, ki se omenja 1592 v salzburškem Tamswegu, okoli 1605-22 pa je bil v Hrenovih službi. Torej ni bil »kranjski« slikar. 1605 je naslikal po Hrenovem naročilu oltar za Petrovče pri Celju, od katerega so se še ohranile 4 slike iz Marijinega življenja in predela s Poklonom sv. treh kraljev. 1613 je naročil Hren pri njem oltar za celjske kapucine: v sredi naj bi bilo Povišanje sv. križa, naokoli vrsta svetnikov, ob križu angeli z orodji trpljenja, na vrhu pa sv. Trojica in Marija. Na predeli naj bi bila podoba mrtve sv. Cecilije in na krilih predete še dva svetnika. 1613 je poslikal tudi cerkev v Gornjem gradu, kakor omenja Strahl. Za kapelo sv. Petra in Stražišču pri Kranju je naslikal 1615 jeruzalemsko kapelo božjega groba, ki je zdaj v Gorenjskem muzeju v Kranju. Delal je tudi gledališke dekoracije. — Prim. tudi: E. Cevc, Slikarstvo 17. stoletja, katalog: Umetnost XVII. stoletja na Slovenskem, 1968, str. 49. — 36. Elija Somrak (Sambrok, Sambrock, Somrokh), livar zvonov in topov v Ljubljani. Ne vemo, kje in kdaj se je rodil (okoli 1570) in ne kje je umrl. Okoli 1599 je prevzel zvonarno Martina Edlmana in postal 1603 ljubljanski meščan. Njegovih zvonov je ohranjenih precej na Kranjskem, Stajerskem in na Hrvaškem. Tudi v grajski kapeli v Škofji Loki je njegov zvon iz leta 1616. — Prim.: J. Sorn in Lj. A. Lisac v SBL III, str. 406 — 37. Aug. Dimitz, Historische Notizen ..., str. 106. — Elias Wolf je bil sloveč ljubljanski slikar konca 16. in prve polovice 17. stoletja. 1626 je naslikal tudi Zadnjo sodbo na nagrobniku Hrenove matere Uršule na pokopališču pri Sv. Petru v Ljubljani. Leta 1645 je še živel, če ni to morda že njegov sin Elias Wolf mlajši. Oltar sv. Marije Magdalene je pozlatil in mu napravil novo sliko Wolf, prenovil pa ga je podobar Jurij Skarnos — Prim.: J. Veider, Stara ljubljanska stolnica, o. c. str. 79. — 38. Aug. Dimitz, Historische Notizen ... o. c. str. 106. — Gerhard Krön (Khraen, Khränn), slikar, se omenja 1625-7. 1625 je pozlatil oltar in napravil sliko ob oltarju sv. Andreja v ljubljanski stolnici. Oltarno sliko je napravil tudi za avguštince. — 39. Jurij Skarnos (Scarnos, Schornutz, Skarnossik, Skornj), je bil ugleden ljubljanski rezbar med leti 1624-53. Omenjeni oltar sv. Mihaela za ljubljansko cerkev sv. Petra je napravil 1627-8, že 1625 pa je napravil za stolnico oltar sv. Andreja, prenovil 1626 oltar sv. Marije Magdalene, napravil 1627 oltar sv. Rešnjega telesa za Gornji grad, 1628 oltar za ljubljanske avguštince itd. Posebno pomemben in odličen je njegov glavni oltar v cerkvi v Cngrobu iz leta 1652. — Aug. Dimitz, Historische Notizen ..., o. c. str. 109. Prim. tudi F. Stele v SBL III, str. 326. — 40. Elias Baeck pl. Heldenmuth, rojen ok. 1679, je bival več let na Kranjskem in umrl 1747 v Augsburgu, kjer je imel svojo založbo in torej ni bil »ljubljanjski« slikar. Strahl ima podatke od Erberga. — 41. Strahlu se je pripetila pomota: zaslužni zdravnik Marko (ne Maks!) Grbec je bil rojen v St. Vidu pri Stični in ne v St. Vidu pri Vipavi. — 42. Kje je Strahl odkril podatke o Constantinu a. S. Croce, nisem mogel najti. Tudi V. Steska (Slov. umetnost, o. c. str. 103) se ob imenu tega slikarja sklicuje samo na Strahla. Radics ga ne omenja. — 43. Füssli Hans Rudolph, Kritisches Verzeichniss der besten, nach den berühmtesten Malhern aller Schulen vorhandenen Kupferstiche I.—IV, Zürich 1798. — 44. Nagler G. K., Neues allgemeines Künstler-Lexicon I.—XXII, München 1835-52. — 45. Andrej Trost, risar in bakrorezec, sodelavec pri vseh Valvasorjevih grafičnih delih, prav tako pa tudi Vischerjev bakrorezec pri Stajerski topografiji. Njegov rojstni kraj je še vedno zamegljen. Strahl ga išče na Vipavskem, Steska (Slov. umetnost, str. 20) na Gornjegrajskem. E. Andorfer (Thieme-Beckerjev »Allgemeines Lexicon der bildenden Künstler 33, Leipzig 1939, str. 434 ss.) trdi, da se je rodil v Deggendorfu na Spodnjem Bavarskem. Toda kako je potem postal gojenec gimnazije v Rušah pri Mariboru? — Po letu 1699 se je osamosvojil in izdal mnogo grafičnih del (koledarjev, podobic in pod.). Umrl je v Gradcu 1708. — 46. Bratovščina sv. Dizma je bila ustanovljena leta 1688, da bi povišali bogočastje s čašenjem sv. Dizma, spokornjenega razbojnika. Njeni udje so morali biti plemeniti ali učeni možje ali odlični uradniki. Oltar so imeli v ljubljanski stolnici in umriemu udu je moral vsak družabnik oskrbeti vsaj 4 maše. Ob sprejemu so se vpisovali v bratovščinsko knjigo »Theatrum Memoriae nobilis ac almae societatis unitorum«, ob imenu pa so dali naslikati svoj grb in devizi ustrezno alegorično kompozicijo. Iz članov bratovščine sv. Dizma je nastala po vzoru podobnih italijanskih akademij leta 1693 tudi ljubljanska Academia operosorum. — Aug. Dimitz, Matrikel-Buch der adeligen Dismas-Conföderation in Laibach, MHVK 1862, str. 4 ss. — 47. MMK 1852, str. 28. — Simon Tadej Volbenk (Wolfgang) Grahovar (Grahover, Grachower) je bil rojen v Trziču 1709, umrl je v Ljubljani 1774 kot pristav deželnega registeratorja. — Prim.: V. Steska, Slov. umetnost, o. c. str. 106 ss. — 48. Marija Nikolaja Alojzija Grahovar (1742 Ljubljana — 1766 Gradec) je stopila v red klarisinj. — V. Steska v SBL I, str. 244 — 49. Höger Janez Franc Anton, jezuit in miniaturni slikar, je naslikal okoli 1756 lista št. 179 in 180. — MHVK 1864, str. 87; V. Steska, Slov. umetnost, o. c. str. 108. — 50. Wiser (Wieser) Jožef Leopold v. Berg, stavbni nadzornik v Ljubljani, je naslikal s sepijo list št. 194. — MHVK 1864, str. 87; V. Steska, Slov. umetnost, o. c. str. 130. — Verjetno je imel Strahl v rokah tudi originalno bratovščinsko knjigo. — 51. Höffer Janez Bertold, član Akademije operosov, rojen v Ljubljani 1667; po daljših potovanjih je postal v domovini prisidnik kranjskega deželnega sodišča, zraven pa se je posvečal glasi. Umrl je 1718. Academia Philharmonicorum, ki jo je ustanovil in umetniško vodil, je začela delovati že 1701 in ne šele 1702 — Prim.: D. Cvetko, Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem I, Ljubljana 1958, str. 278 ss. — 52. Franc Anton Steinberg, rojen 1684 na Kalcu, umrl 1765. Zelo znana je zlasti njegova slika zimskega lova na Cerkniskem jezeru (Ljubljana, Narodni muzej). — Prim.: V. Steska, Slov. umetnost, o. c. str. 127. — 53. Florianschtisch de Grienfeld Janez Dizma, rojen 1691 v Ljubljani, umrl neznan kje. Nazadnje je bil župnik v St. Vidu pri Stični do leta 1753, vendar je tu ostal še 1757. Posvečal se je matematiki, astronomiji in geografiji in nad 10 let pripravljval zemljevid Kranjske. — Prim.: J. Glonar v SBL I, str. 182 ss. — 54. Abraham Katschmied, inženirski poročnik in bakrorezec. — Prim.: V. Steska v SBL I, str. 425. — 55. Rossi Domenico (1678 Marcò pri Laganu — 1742 Benetke), italijanski baročni stavbenik, ki je tudi v Benetkah zgradil več pomembnih stavb: S. Stae, jezuitsko cerkev, palačo Corner itd. — Prim.: V. Steska, Crtica o križanski cerkvi v Ljubljani, Drugo Izvestje Društva za krščansko umetnost v Ljubljani, 1898, str. 15 ss. — 56. Andrea Pozzo (Trento

1642 — Dunaj 1709), jezuitski slikar in arhitekt, je iluzionistično poslikal strop cerkve sv. Ignacija v Rimu. 1700 je napravil načrt za ljubljansko stolnico. — 57. Francesco Bombassini, Benečan, je postal ljubljanski meščan in je v Ljubljani umrl 1714. — 58. Maček se tu po pomoti imenuje Janez namesto pravilno Gregor. N. Sumi (Gregor Maček, ljubljanski baročni arhitekt, Ljubljana 1958, str. 8) je ugotovil, da je bil rojen na Studencu pri Ljubljani 1682; umrl je v Ljubljani 1745. Bil je najpomembnejši kranskijski baročni stavbenik, ki je sezidal tudi cerkve na Dobrovi pri Ljubljani, na Smarni gori, v Poljanah pri Skofji Loki, na Limbarski gori itd. — 59. Giulio Quaglio, italijanski slikar (1668 Laino ob Lago di Como — 1751 Laino), je v letih 1703-6 in 1721-3 poslikal stolnico z iluzionističnimi freskami, slika sv. Dizma pa je nastala 1704. Podatek, da bi izšel iz Tintorettove šole, je napačen, pač pa je dobil prvo izobrazbo že pri očetu, ki je bil prav tako slikar. — Prim.: V. Steska, Slovenska umetnost, o. c. str. 26 ss. — 60. Kje se je rodil naš najpomembnejši baročni kipar Francesco Robba, še vedno ne vemo. Tudi če se je sam podpisoval kot »Venetus«, še ne pomeni, da bi bil po rojstvu Benečan, ampak da se je solal v Benetkah ali pa da je izviral iz širšega beneškega zaledja, morda celo iz okolice Trsta. Rodil se je ok. 1698, umrl je 1757 v Zagrebu, v Ljubljano pa je prišel najbrž 1721 ter stopil v Mistejevo kiparsko delavnico. 1754 se je zagrenjen preselil v Zagreb. Strahlovi podatki so nekoliko ohlapni. Omenjena angela in tabernakelj niso na glavnem oltarju v stolnici, ampak na stranskem oltarju sv. Rešnjega telesa. Pač pa sta Robbovo delo keruba na glavnem oltarju cerkve sv. Jakoba v Ljubljani ter oltarja angelov varuhov ter sv. Jožefa v isti cerkvi (kjer omenja Strahl malo niže Robbovo delo le sumarično) ter glavna oltarja v uršulinski in frančiškanski cerkvi v Ljubljani. Leto 1751 je napravil tudi vodnjak kranskijskih rek pred ljubljanskim magistratom. — Prim.: M. Stele, Ljubljansko baročno kiparstvo v kamnu, ZUZ N. V. IV, 1957, str. 46 ss. — 61. V resnici je oba giganta izklesal v Mistejevi delavnici padovski kipar Angelo Pozzo. — M. Stele, Ljubljansko baročno kiparstvo v kamnu, o. c. str. 43, 45. — 62. O prezdnavah jezuitske cerkve in njeni opremi je pisal A. Jellouschek (Beiträge zur Geschichte der vormaligen Jesuiten-, dermal St. Jacobi-Stadtpfarrkirche in Laibach, MHVK 1858, str. 69 ss). Vendar je Strahl podatke le površno povzel: cerkev ni nastala na novo, ampak je bila 1701 le popravljena in kapela sv. Frančiška Ksaverija je nastala že leta 1669. — 63. Jacopo Contieri iz Padove, ki je bil med leti 1720-22 zaposlen v Mistejevi delavnici, je izklesal samo marmorni oltar v Frančiškovi kapeli okoli 1720-21. Zato je napačen Jellouschekov podatek, da je oltar nastal že leta 1709. — 64. Strahl je zamenjal naročnika za izdelovalcem. Plemič Filip de Giorgio je namreč v oporoki 1722 zapustil 6000 fl. za kamniten veliki oltar v avguštinski cerkvi. Izklesal pa ga je Francesco Robba po mnogih preprih med samostanom in potomci barona Konrada Rusa pl. Rusensteina, ki je dal zidati nekdanjo avguštinsko, današnjo frančiškansko cerkev v Ljubljani. — Prim.: R. Ogrin, Robbov glavni oltar pri frančiškanih v Ljubljani, Kronika X, Ljubljana 1962, str. 125 ss. — 65. Interesantno je, da je Strahl poznal Franceta Jelovška, našega najpomembnejšega baročnega freskanta in Quaglijevega učenca samo po imenu. — 66. Strahl napačno pripisuje sliko sv. Elizabete v ljubljanski križniški cerkvi Metzingerju. Ta je prišla v Ljubljano kot dar avstrijskega dvora ter je pripisana antwerpenskemu slikarju, ki pa je živel na Dunaju, Antonu Schoonjansu (1650-1726). Metzingerju jo je pripisal že Aug. Dimitz (Blätter aus Krain 1865, str. 43). — 67. Jakob Wieser (glej tudi op. 50) je najbrž dela samo nadzoroval, kajti v konkurenčnih načrtih zanjo je zmagal nad stavbarjem Candidom Zullianijem arhitekt Lovrence Prager. Tudi Aug. Dimitz (Geschichte Krains, VIII, str. 192) pripisuje avtorstvo Pragerju, kar pa je Strahl očitno prezrl. — Prim.: V. Steska, Naši stavbarji minule dobe, ZUZ III, 1932, str. 8 in 9. — 68. Avstrijski gledališki podjetnik in libretist Emanuel Schikaneder je v ljubljanskem gledališču s svojo igralsko skupino samo gostoval v letih 1779-1782. — Strahl je podatek nekoliko nerodno povzel po Aug. Dimitzu (Geschichte Krains VIII, str. 192), kajti Dimitz pravi le, da je Schikaneder »obvladoval« ljubljansko gledališče, ne pa da je bil njegov ravnatelj. — 69. Aug. Dimitz, ibid. — Jakob Zupan (rojen 1734 v Schröttenu pri Hengsbergu na Gornjem Stajerskem, umrl 1810 v Kamniku) je uglasbil Belina med leti 1780-82. — Prim.: D. Cvetko, Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem I, o. c. str. 274 ss. — 70. Glej op. 60. — Popsrje cesarja Karla VI. hranj ljubljanski Mestni muzej. — 71. Slikarsko grajsko opremo je poznal Strahl že iz starološkega gradu, v katerem je vrsta slik pripadala »k hiši«. Med temi ni manjalo motiv »Caritas romana« oz. Cimona Atenskega, ki ga omenja kot posebno priljubljeno. Starološka slika Cimona je zdaj v Narodni galeriji v Ljubljani. — J. Polec, Katalog Strahlove zbirke slik, ZUZ X, 1930, str. 142, št. 193. — 72. O Almanachu, še vedno nekoliko skrivnostnem slikarju poznega 17. stoletja, je dobil Strahl podatke lahko pri Valvasorju, še verjetneje pa pri Erbergu (Versuch), ki prišteva Almanacha kar med kranskijske slikarje. V dolski graščini sta bila dva njegova portreta, več gradov (Iški Turn, Bokalce) je okrasil s freskami. Narodna galerija hrani sliko Vreselega pivskega omizja, ki je izpričano njegovo delo. Rodil se je menda v Antwerpnu, pripada pa italijansko, zlasti caravaggijsko vplivani utrechski šoli. — E. Cevc, Slikarstvo 17. stoletja, o. c. str. 63 ss. — 73. Podatek o »Filipu« Bergantu je spet iz Erbergovega »Versucha«. Ze Erberg je kratico krstnega imena Ph(ortunat) napačno dopolnil v Philip. Bergant je naš največji poznobaročni slikar (1721 Mekinje pri Kamniku — Ljubljana 1769) in odličen portretist. — Katalog Bergantove razstave v Narodni galeriji v Ljubljani 1951, uvod A. Cevc. — 74. Lovrence Janša, znani krajinar in profesor na dunajski umetnostni akademiji, je bil rojen 1749 na Breznici (ne v Zabreznici, kot piše Strahl), umrl je 1812 na Dunaju. — Prim.: V. Steska, Slov. umetnost, o. c. str. 147 ss. — 75. Peter Bezljaj velja kot poznogotski ljubljanski stavbar, ki naj bi bil identičen z mojstrom Petrom iz Ljubljane. Zidal naj bi bil staro mestno hišo v Ljubljani. Strahl ga uvršča zmotno med slikarje. — 76. Breckerfeld Janez Sigismund, graščak na Starem gradu pri Novem mestu, rojen 1689, umrl 1760. — V. Steska, Slov. umetnost, o. c. str. 102 in 198. — 77. Drugih podatkov o slikarju Ermelu ne poznamo. — 78. Baronica Marija Terezija Flachenfeld je slikarka miniaturni iz konca 18. stoletja. (Po Erbergovem »Versuchu«). — 79. Kaj več o slikarju p. Francu ni znana. — 80. N. Frohmiller bo pač koroški Jožef Ferdinand Fromiller (ok. 1693 — Celovec 1760). Čeprav je slikal tudi pasteje, je bil v prvi vrsti slikar v olju in freskanti. — Prim.: V. Steska, Slov. umetnost, o. c. str. 136 ss. — 81. Grof Sigismund Gallenberg je slikal ok. 1770 v pastelu tudi portrete. V. Steska, ibid., str. 105. — 82. Grimbschitz Jurij Adam, baron (Rečica pri Bledu 1676). Slikarstva se je učil v Rimu pri Carlu Marattu, doma pa je postal sodni prisodnik in sodnik. 1712 je odprl v svoji hiši slikarsko šolo. Za ljubljanske avguštince je naslikal sv. Cecilijo. — V. Steska, ibid., str. 108. — 83. Vismjerski slikar Jožef Kastelic je deloval okoli 1745. Za novo-meške frančiškane je naslikal podobno sv. Regalata. — V. Steska, ibid., str. 111. — 84. Janez Koch Novomeščan in mestni sodnik, je umrl v Novem mestu menda 1715. Bil je zvest Valvasorjev

sodelavec, zlasti pri II. in III. delu knjige *Theatrum mortis humanae tripartitum 1682*. Za kapelo gradu Bajnof je napravil sliko sv. Tomaža, ki je izglubljena. — E. Cevc, Ob Valvasorjevem Prizorišču človeške smrti (spremni tekst k izdaji 1969, Maribor). — 85. Valentin Layer (Kranj 1763 — Kranj 1810), Leopold (Kranj 1732 — Kranj 1826). — 86. Franc Ser. Schön je bil franciskanski brat, rojen v Sviči. Umrl je v Ljubljani 1693. Njegove slike hranijo v samostanu na Trstau. — V. Steska, Slov. umetnost, o. c. str. 126. — 87. Nicolo Solon najbrž sploh ni bil slikar ali pa le amater. Vse kaže, da je identičen z Nikolajem Salanom, župnikom v Trnovem pri Ilirski Bistrici (1686—1712), ki naj bi bil celo titularni makarski škof. — J. Bilc, Nikolaj Salan, Zgodovinski zbornik, priloga »Laibacher Diocesanblatt« VI, Ljubljana 1893, str. 345 ss. — 88. Janez Cebej — pač pomota za slikarja Antona Cebeja, četrtega med našimi velikimi barokisti (Ajdovščina 1722 — Kranj in datum smrti še neznan). — 89. Anton Zeit je bil duhovnik in beneficiat v Novem mestu. Tudi njegov nečak je slikal. — V. Steska, Slov. umetnost, o. c. str. 130. Ta dolgi seznam umetnikov je Strahl v glavnem nabral iz Erbergovega »Versucha«. — 90. Po Erbergu. — Cirijak Schütter je živel ob koncu 17. stoletja. — 91. Franc Andrej Sega (Novo mesto 1711 — München 1787). Delal je tudi figure v vosku ter slikal. Strahl ima podatke od Erberga. — 92. To bo pač Karl Rotter (Rotter), ki se omenja kot pečatorezec v Ljubljani 1781. — MMK 1903, str. 88. — 93. Strahl nekatere podatke oz. umetnike ponavlja, kakor so se mu imena pač grupirala v izpiskih. Iste mojstre bomo ponovno srečali malo pozneje. — 94. Ker je imel Strahl sam tudi lepo zbirko starega pohištva, je ta pripomba še posebej razumljiva. Sicer pa je o umetni obrti pisal še posebej; tako je v Laibacher Wochenblattu 1884 št. 217 in 219 objavil pod naslovom »Die Kunst am häuslichen Herde« poglavje o skrinjah (Die Truhe) in drugo »Die Pultkasten und die Kabinette«. Tretje — »Sitzmöbel« — je ostalo v rokopisu nedokončano. Stropni in stenski opaž, ki ga omenja v Kranju, se nanaša pač na znano dvorano s kasetiranim stropom in z intarziranimi vrati iz leta 1638 v mestni hiši (Gorenjski muzej). — 95. Ta odstavek je posebno vabljiv, ker je v njem Strahl pravilno zaslučil veliko kulturno-zgodovinsko prelomnico — preusmeritev naše kulture in umetnosti od severa proti Italiji. Termin »jezujski slog«, ki ga porablja za označitev stilnega prehoda, v tem primeru seveda ne ustreza; bolje bi bilo govoriti o zgodnjem baroku. — 96. Strahl piše »Menzinger« — zato sem tako tudi pustil v tekstu. Pravilno se slikarjevo ime glasi Metzinger; tako se je tudi sam podpisoval. — 97. Spor je razrešil V. Steska (Kje je bil rojen slikar Valentin Metzinger? ZUZ X, 1930, str. 1 ss); Metzinger je bil doma iz Lorene in rojen 19. aprila 1699 v mestecu St. Avold. — 98. Bibliotheca Carnioliae, izdano 1803 in 1862. Konec Pohlinovega zapisa se glasi: »Habitus in forte et durabile penicillium, quod opus, quo antiquius eo praestantius reddidit.« — 99. Ob naštevavanju slik se nam v komentarju ni treba posebej zadrževati, kar velja tako za Metzingerjeva kot za dela drugih umetnikov. Podatke o posameznih delih je črpal Strahl pri Erbergu, Dimitzu, v MHVK, MMK in v lastni galeriji slik. Zato se bom pomudil ob naštevanih umetninah le tedaj, kadar je Strahlov podatek zgrešen. Za avtorjevo estetsko vrednotenje je zgornjo, da pohvali med Metzingerjevimi deli prav sliko, ki je najmanj originalna, saj se skoraj kot kopija naslanja na Rubensovo predlogo. — 100. Za sliko sv. Elizabete smo že omenili, da jo je v resnici naslikal Schoonjans (op. 66). Druga, sv. Jurij, pa je delo na Dunaju udomaćenega slikarja Martina Altomoteja. — 101. Latinski napis je dodal ob restavriranju po požaru slikar Janez Potočnik: Opus Valentini Metzinger, Carnioli. Anno MDCCXLVII elaboratum in medio incendio Collegii Soc. Jesu Labaci mire servatum. Anno MDCCCXXII a Joanne Potschnig aequae Carnioli ex damno a fumo, calore et tempore illato ad vivum restitutum. — Sliko je pozneje odkupil ljubljanski franciskanski samostan ter visi zdaj v obednici. Tradicija o slikarjevem avtoportretu se še vedno ohranja, ni pa dokazljiva. — 102. J. Polec, Katalog Strahlove galerije slik, o. c. str. 138 ss, št. 180. — 103. Prim.: V. Steska, Metzingerjev bakrorez Marijinega vnebovzeta iz leta 1750, ZUZ X, 1930, str. 37 in slika. — 104. Kje so korenine sporočilo o Metzingerjevi pohablenosti, ne vemo, ohranjuje pa se do dandanes. — Po smrti 1759 so ga pokopali pri franciskanih (na Vodnikovem trgu) in ne pri kapucinih, kakor piše Strahl (po Dimitzu, Geschichte Krains IV, str. 153). — 105. Družina res izvira s Tirolskega in slikarja sta bila že ded Jožef (Kranj 1688 — Kranj 1744), pa tudi oče Marko (Kranj 1727 — Kranj 1808). — 106. Nekaj grafičnih listov teh mojstrov, ki so služili v Layerjevi delavnici kot predloge, je imel Strahl tudi v svoji zbirki. — J. Polec, Katalog..., o. c. str. 198 ss. — 107. Schmidtove slike v Velesovem so res napravile na Leopolda Layerja velik vtis, tako da je z njihovo »kosmičasto« tehniko in svetlobno problematiko poskušal oplemenititi tudi po očetu in Metzingerju prevzeto barvno (25) skalo svojih slik, posnemal pa je Schmidta tudi kompozicijsko. — 108. Jožef Egartner je bil Layerjev posinovljenec in nečak njegove žene. Rodil se je 1809 v Gmündu na Koroškem, umrl v Kranju 1849. — 109. Franc. Ser. Götzl (Kranj 1783 — Kranj 1855). — 110. V resnici je Layer naslikal podobo Marije pomagaj na Brezjah že l. 1804 po naročilu mošeniškega župnika Ažbeta; votivno pa je poslikal kapelo s freskami, ker se je rešil po aferi s ponarejenim denarjem iz francoske ječe — Prim. J. Dostal. O nastanku podobe Marije Pomagaj na Brezjah, Bogoljub 1944, str. 89. — 111. Andrej Herriein (Würzburg ok. 1739 — Ljubljana 1817) je poučeval risanje na ljubljanski normalki. Njegovih slik se je ohranilo lepo število. Portreti udov ljubljanskega streškega društva, ki jih omenja Strahl niže, vise zdaj na ljubljanskem magistratu, slike iz Deželnega muzeja pa hrani Narodna galerija. — 112. Strahl je prvi, ki nam sporoča Potočnikovo smrtno letnico. Toda mnogi drugi podatki o slikarju so napačni. Tako ni mogel biti Metzingerjev učencec, ker mu je bilo ob Metzingerjevi smrti šele 7 let, prav tako ni bil nepismen in tudi Erberg njegovega šolanja verjetno ni podpiral. Bil je gluhonem, toda dunajske gluhonemnice ni mogel obiskovati, ker je bila ustanovljena šele 1779, ko je Potočnik že samostojno slikal na Kranjskem. Najbrž se je Potočnik učil risanja in slikanja kar doma. Prim.: V. Steska, Slikar Janez Potočnik, ZUZ IV, 1924, str. 74 ss; Iz. Cankar, Potočnikove risbe, ZUZ IV, 1924, str. 169 ss. — 113. Na zgodovinski razstavi slov. slikarstva v Ljubljani 1922 se je izkazalo, da starološka slika Ribjega lova ni koloriran bakrorez, ampak prava oljnata slika, pač pa posnema bakrorezno predlogo. — J. Polec, Katalog..., o. c. str. 187, op 104. — 114. In vendar prav ta slika sploh ni Potočnikova — signirana je namreč: Gasper Goetzl 1831. Najdemo jo v levem stranskem in ne v glavnem oltarju. — 115. Večji del Janševih pokrajinskih in vedutnih risb so vrezali drugi bakrorezci: Johann Ziegler, A. Wohlfahrt, B. Piringer, Karel Postl, Karl Schütz. Oljna slika skalnate pokrajina s potokom in razvalino je zdaj v Narodni galeriji v Ljubljani. Strahlova zbirka je imela eno Janšu pripisano oljno sliko: Italijansko krajino s štafažo, toda že Edvardov sin Karel ni vedel, zakaj je bila pripisana Janšu. — J. Polec, Katalog..., o. c. str. 134, št. 155; V. Steska, Slov. umetnost, o. c. str. 147 ss. — 116. Razen v Velesovem so Schmid-

tove slike tudi v cerkvi na Pungrtu v Kranju, v Gornjem gradu, v kapeli Gruberjeve palače v Ljubljani in drugod. (Prim. Katalog razstave »Martin Joh. Schmidt«, Dela v Sloveniji, Narodna galerija v Ljubljani 1957, uvod F. Stežl). Za mitološki sliki iz Strahlove zbirke — danes sta v Narodni galeriji — pripominja Karel Strahl, da sta bili svoje dni menda v lasti eksjezuita Gruberja. Tankovestna gospodinja naj bi ju premazala s pasto za čevlje. Kupil ju je trgovec Goeck, da bi z njima popravil štedilnik, pa opazil barvo, nakar ju je dal restavrirati slikarju Pavlu Künlju. Končno ju je kupil Edvard Strahl. — J. Polec, Katalog..., o. c. str. 174, št. 399 in str. 176, št. 402. — 117. O Almanachu glej op. 72. — 118. Kaj več o tem slikarju ni bilo mogoče izdeveti. Letnica se težko bere: 1677 — ali pa je druga številka morda 07? J. Polec, Katalog..., o. c. str. 142, št. 191. Slika je zdaj v Narodni galeriji. — 119. France Jelovšek, rojen 1700 v Mengšu, umri 1764 v Ljubljani, je danes eden najbolje osvetljenih baročnih slikarjev na Slovenskem, čigar najpomembnejše freske najdemo v ljubljanski cerkvi sv. Petra, na Zalah v Kamniku, v Grobljah, na Skaručini, v Lescah, na Sladki gori na Štajerskem, v hrvaškem Samoboru itd. — V. Steska, Slov. umetnost, o. c. str. 58 ss. — 120. Glej op. 73. — Slika Oljske gore v Erbergovi dolski galeriji je, žal, izgubljena. Verjetno pa je kopija po njej sličica istega motiva neznanega, najbrž amaterskega slikarja, ki je iz dolske okolice prišla v Narodno galerijo. — 121. Glej op. 76—82. — Strahl se tukaj ponavlja in našteva že znana imena, dopolnjuje jih le z nekaterimi, delno tudi v Stari Loki ohranjenimi deli. — 122. Prim.: V Steska, Slov. umetnost, o. c. str. 206 ss. — 123. Od številnih slik, ki jih je naslikal Langus za Baragove in Pirčeve misijonske cerkve v Ameriki, danes, na žalost, nobene ne poznamo. Ker so bile te cerkve največ lesene, so slike postale bržčas plen požarov. Prim.: T. Zrnec, Po Baragovi deželi, Toronto 1969. — 124. Prim. V. Steska, Slov. umetnost, o. c. str. 231 ss. — 125. Od naštetih slik, zlasti fresk, jih je precej že uničenih. Največji Goldensteinov slikarski spomenik so pač freske v Marijini cerkvi v Logu pri Vipavi. — V. Steska, ibid. str. 256 ss. — 126. Mihael Stroj (Stroy) se je rodil v Ljubnem na Gorenjskem 1803, umrl je v Ljubljani 1871. Njegovih slik, zlasti portretov, je ohranjenih več, kot je mislil Strahl. Pripomba, da se je Stroj ukvarjal z umetnostjo »bolj diletantsko«, še ne pomeni, da umetnostno ni bil šolan, saj je studiral na dunajski akademiji. — Prim. V. Steska, ibid. str. 241 ss. — 127. Pavel Künl (Mlada Boleslava na Češkem 1817 — Ljubljana 1871). Strahl ga je dobro poznal in cenil kot odličnega restavradorja. — Prim.: V. Steska, ibid. str. 248 ss. — 128. V starološki zbirki je bilo kar 7 Haynejevih krajin. Po slikarski izobrazbi je bil Hayne talentiran samouk. — Prim.: V. Steska, ibid. str. 196. — 129. Anton Karinger je bil rojen v Ljubljani 1829, umrl prav tam 1870. Bil je predvsem odličen, romantično razpoložen krajinar ter je rad porabljal tudi preračunane svetlobne učinke. Za Strahla je kopiral povečano tudi miniaturi njegovih staršev, po slikarjevi smrti pa je dobil Strahl od Karingerjeve vdove tudi veduto Kranja. — J. Polec, Katalog..., o. c. str. 126, št. 91 in 92, str. 153, št. 262. — V. Steska, Slov. umetnost, o. c. str. 263 ss. — 130. Umetnico poznamo bolj po dekliskem priimku kot Oblakovo. Rodila se je v Ljubljani 1813, umrla je 1860. Sprva je bila Langusova učenka. Copov in Hladnikov portret še hrani Narodni muzej. — V. Steska, ibid. str. 231. — Njen oče je bil s Selevca v Lučinah. SBL II., str. 212. — 131. Po tradiciji je naslikal tudi Prešernov portret. S Strahlom je bil osebno znan in mu je podaril več svojih slik. Letnica smrti je napačna: pravilno je 1871. — V. Steska, ibid. str. 288.

Zusammenfassung

EINE SCHRIFT EDUARD VON STRAHL'S ÜBER DIE KUNSTZUSTÄNDE KRAINS

Der Besitzer des Schlosses in Stara Loka Eduard Ritter von Strahl (1817—1884), ein begeisterter Antiquitäten- und Kunstsammler, veröffentlichte im Jahre 1884 eine Broschüre mit dem Titel »Kunstzustände Krains in den vorigen Jahrhunderten«.

Der Verfasser geht auf diese Schrift näher ein und berichtet eingangs über das Leben und Wirken Strahls. Er übersetzt dann den Inhalt der Broschüre, klärt darüber auf, aus welchen Quellen Strahl geschöpft und wie er sie benützt hat und erörtert auch die Anschauungen, die ihn bei der Behandlung des Stoffes geleitet haben. Zugleich berichtet er verschiedene Irrtümer, die dem damaligen Stand der Kenntnis von den Kunstschätzen und den Künstlern, die im ehemaligen Krain tätig waren, zuzuschreiben sind.